

סוף 'הפתרון הסופי':? תכניות הכופר של הנאצים ב־1944*

ריצ'ארד ברייטמן ושלמה אהרונוסון

בתחילה נראה היה כי מדובר בעסקה פשוטה, אם גם דמיונית: 'סחורות תמורת דמים', דם יהודי בתמורה למוצרים. ב־18 במאי 1944 באו שני שליחים לאיסטנבול מטעם של גופי שלטון גרמניים גבוהים. הראשון, יואל ברנד, איש ועד ההצלה היהודי בבודפשט, הביא עמו הצעה של אדולף אייכמן. חייהם של 800 אלף יהודי הונגריה שנכבשה זה עתה בידי הנאצים יינצלו – אם בעלות־הברית יספקו לגרמניה עשרת אלפים משאיות לשימוש אך ורק בחזית המזרח, וכן כמויות גדולות של תה, קפה, קקאו, סבון וכיוצא בהם. ואולם בן־זוגו של ברנד, אנדריאה גיורגי (המכונה בנדי גרוס), מומר יהודי, מבריה וסוכן של כמה שירותי מודיעין גם יחד, טען כי שליחותו נפרדת ומורכבת יותר: ליצור קשר עם שלטונות המערב וליזום שיחות שלום בינם לבין גרמניה הנאצית על חשבונה של ברית־המועצות. לאחר התייעצויות קצרות עם שליחי היישוב באיסטנבול, חצו השניים, בנפרד, את הגבול לסוריה הכבושה בידי הבריטים, בדרכם לארץ־ישראל. הבריטים, שנתמלאו חשדות הן בשני השליחים והן בטיב הצעותיהם, אסרו אותם בדרך ושלחום למפקדת המודיעין הבריטי בקאהיר לחקירה יסודית, שנטרלה אותם למעשה. בעלות־הברית עיינו בשליחותם במידה ידועה של תשומת לב (עיון זה חורג מגדר דיוננו כאן), אך לבסוף דחו משא ומתן עם הנאצים בשתי האופציות שהציעו ברנד וגרוס.

מטרת השליחות, האפשרויות שהיו גלומות בה וסמכותם של יוזמיה גרמו מאז ועד היום לכלבול ולמחלוקת. בשני ספרים שפרסם ברנד בשעתו – אחד מהם הוא הציג כגרסה מומתקת ומצונזרת – הוא האשים את בעלות־הברית ואת ההנהגות היהודיות במחדלים, לנוכח האפשרות להציל מיליון יהודים.¹ הוא אף העיד בבתי דין גרמניים

* מאמר זה נדפס במקורו בכתב־העת *Central European History*, 25, 2 (1993). התרגום לעברית באדיבות המו"ל, הוצאת Humanities Press בניו־יורק. הואיל ומדובר בתרגום מן המקור האנגלי, הביבליוגרפיה בהערות מתייחסת לספרות לועזית בעיקרה, אך הקורא יוכל למצוא מחקרים ומקורות משנה, המוזכרים כאן, גם בעברית. ואולם, לב המחקר המוצע במאמר זה הוא מסמכי שלל גרמניים ומקורות אחרים מן הארכיון הלאומי האמריקני בושינגטון. בתרגום העברי קוצרו או נוסחו מחדש סוגיות אחדות לנוחותו של הקורא העברי, תוקנו כמה טעויות, ונוספו הסברים אחדים בגוף הטקסט ובסוגריים – ש"א.

1. י' ברנד, בשליחות נידונים למוות, תל־אביב 1957. יואל והנוי ברנד, השטן והנפש, תל־אביב 1960, שניהם בעברית. לסיפורו של ברנד באנגלית, אם גם ללא ביקורת, ראה: A. Weissberg, *Desperate Mission: Joel Brand's Story*, New York 1958

על שליחותו. אך זמן־מה לפני פטירתו ב־1964 חזר בו מהאשמותיו בנקודת מפתח: הוא הגיע למסקנה שטעה בשעתו כאשר הביא את הצעותיו של אייכמן לבריטים, כיוון שראש האס־אס, היינריך הימלר, ניסה בכך לתקוע טריז בין בעלות־הברית, דהיינו בין המערב לברית־המועצות.²

שני חברים אחרים בוועד ההצלה שהיו מעורבים במשא ומתן עם אייכמן ועם 'שירות הביטחון של האס־אס' (אס־דה), ד"ר ישראל קסטנר ואנדריאס ביס, פרסמו אחרי המלחמה תיאורים משלהם, ובהם הערכות פחות אופטימיות מטענותיו של ברנד בספריו על מה שניתן היה לעשות, וכן דיווחים שונים במקצת על הסיבות שגרמו לנאצים לשגר את ברנד ואת גרוס לאיסטנבול.³ קסטנר עצמו הואשם לימים ששיתף פעולה עם אייכמן ואנשיו, וכאשר הוחלט לתבוע לדין את זה שהפיץ עליו שמועה זו, הוכרו קסטנר בערכאה הראשונה כמי ש'מכר את נפשו לשטן'. בבית המשפט העליון פסק הרוב לזכותו של קסטנר, אלא שבינתיים רצחוהו שני אנשי ימין קיצוניים.⁴ הדו"ח האחרון על שליחות ברנד-גרוס, ואולי דו"ח אחרון מפיו של אדם שהיה מעורב בה בפועל, פורסם זה לא כבר בידי זאב (וניה) הדרי (פומרנץ), שליח הצלה של היישוב באיסטנבול וכיום פרופסור אמריטוס לפיסיקה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הדרי הניח כי הימלר הכיר בתבוסה הצפויה של גרמניה כבר בחורף 1942, ולכן ביקש אחד מאנשיו של אייכמן, דיטר ויסליצני, דרך אל בעלות־הברית המערביות באמצעות ארגונים יהודיים, תחילה בסלובקיה ואחר־כך בהונגריה ב־1944. הדרי טען כי שליחות ברנד-גרוס היתה מיועדת להביא לסיום המלחמה בין גרמניה הנאצית למערב, ולברית בינן נגד הסובייטים. היהודים שנותרו עד אז בחיים היו לכאורה קלף מיקוח בידי הנאצים לקדם מהלך זה.⁵

2. ראה: R. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, II, New York 1981, pp. 950, 1015, note 80 [להלן: ברהם].
3. לדו"ח קסטנר בלועזית ראה: E. Landau (ed.), *Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest 1942-1945*, München 1961; לדו"ח ביס ראה: A. Biss, *Der Stopp der Endlösung: Kampf gegen Himmler und Eichmann in Budapest*, Stuttgart-Degerloch 1966 [להלן: ביס].
4. ראה: W. Laqueur, 'The Kasztner Case: Aftermath of the Catastrophe', Westport 1955; שוחזר ונדפס בקובץ: M.R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, ix: *The End of the Holocaust*, Westport, Conn. 1989, pp. 127-155 [להלן: מארוס]; ברהם, ב, עמ' 968 ואילך.
5. ז' (וניה) הדרי, צומת קושטא: שליחות כנגד כל הסיכויים, תל־אביב 1992. הדרי היה שליח הצלה של ההסתדרות באיסטנבול. גרסתו מגוימה ככל הנראה בכוונות הנאצים וממעיטה מערך יזמתם של גופי ההצלה הציוניים עצמם, שהביאה לשליחות ברנד. נראה כי ועד ההצלה היהודי בבודפשט נאחז בהערכה אופטימית חסרת בסיס של משא ומתן בין דיטר ויסליצני לבין פעילי ההצלה במקום, שהמליצו מצדם על ויסליצני כעל פתח הצלה כשהלה הופיע בבודפשט לאחר כיבוש הונגריה. לפי טוביה פריילינג, 'דוד בן-גוריון ושואת יהודי אירופה 1939-1945', עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית, ירושלים 1990, עמ' 118-123, תגובתה של הנהגת היישוב למה

חוקרי השואה המובהקים התייחסו לשליחות ברנד-גרוס ברצינות, אך לא הגיעו להסכמה ביניהם בעניינה. ראול הילברג ציין כי הן הצעת הכופר והן גישושי השלום כווננו נגד ברית-המועצות: הנאצים האמינו כי המערב נתיירא עד כדי כך מן הנחשול הקומוניסטי עד שיסכים לעסקה של החלפת בני ערובה או להסדר דיפלומטי.⁶ לני יחיל הבחינה, לעומתו, בכמה וכמה גופים גרמניים שהתנצחו ביניהם בהונגריה, וסברה כי הזיווג המוזר בין ברנד לגרוס ביטא אינטרסים נאציים סותרים.⁷ יהודה באואר ורנדולף פֶּרְהֶם חקרו את פרשת ברנד וגרוס יותר לפרטיה, ואולם הגיעו למסקנות שונות. ברמה אחת הסכים באואר עם הילברג: שתי השליחויות תאמו זו את זו; ברנד היה אמור לפתוח במשא ומתן עם הג'וינט, שהנאצים האמינו כי היה גורם פוליטי רב-כוח במערב. כאשר יתחיל המשא ומתן על בני הערובה היהודים, הוא יתרחב לסוגיות אחרות, דוגמת שלום נפרד. לפיכך האמין באואר כי שליחותו של גרוס היתה חשובה יותר – 'לבה של השליחות' – כאשר הימלר משך בחוטיו של גרוס באמצעות אנשי ביניים אך למעשה שלט בה במישרין, בעוד שתפקידו של ברנד היה לשמש מסך עשן למהלך העיקרי הזה. ואולם בעת ובעונה אחת ראה באואר בשתי השליחויות פתח הצלה רציני של חיי יהודים רבים.⁸ ברהם, לעומתו, טען כי לאייכמן ולאנשי האס-דה והמשרד הראשי לבטחון הרייך של האס-אס (RSHA) – הנהלת הגסטפו ושירות הביטחון הנאצי לא היתה שום סמכות להשעות גירושים של יהודים

שנתקרא 'תכנית אירופה' – התכנית להצלת כל יהודי אירופה ששרדו תמורת כופר נפש, אשר הגו פעילי ההצלה היהודים בסלובקיה בקשר עם ויסליצני – היתה חיובית ביסודה, ואולם תגובה זו נראתה לפעילי ההצלה מועטה מדי ומאוחרת מדי. דעה זו משתקפת בספרו של הרב מיכאל דב-בר וייסמנדל, מן המיצר, ירושלים 1960. לפי דינה פורת, הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה, 1942–1945, תל-אביב 1986, עמ' 336–368, הטיל הדרי עצמו ספק בכך שאפילו סכומי כסף גדולים מאוד יביאו להצלת יהודים, ואולם אחר-כך העדיפו הוא ושליחי הצלה אחרים באיסטנבול לייחס לאופציה זו משקל רב יותר. בכל מקרה הם לא רצו להניח לצד היהודי שיופיע כמי שפתח פתח הצלה אפשרי. ואולם מה שחשוב כאן הוא לא העדר הסיכויים להצלחתה של 'תכנית אירופה', אלא הרושם שנתקבל בכודפשט ובאיסטנבול כי יש סיכוי למשא ומתן מסוג זה.

.6 ראה: R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, II, New York 1985, pp. 845–846 [להלן: הילברג].

.7 Leni Yahil, *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932–1945*, New York 1990, p. 633

.8 Y. Bauer, *American Jewry and the Holocaust: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945*, Detroit 1981, pp. 390–393 [להלן: באואר]. כמה ממאמריו של באואר בסוגיות אלה לוקטו בידי מארוס (לעיל, הערה 4), וראה שם בייחוד מאמרו של באואר: 'The Mission of Joel Brand', pp. 65–126, above all. כן ראה: Bela Vago, 'The Intelligence Aspects of the Joel Brand Mission', in: *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, 10 (1974), pp. 111–128. מאמרים אלה מצויים גם בעברית, אלא שרובם נתיישנו בפרטים הרבה, והם יוחלפו בעבודות חדשות של באואר עצמו ושל שלמה אהרונוסון, שיתפרסמו בבוא העת.

בקנה מידה גדול; הם יכלו ורצו לעשות ויתורים קטנים כדי להבטיח את הצלחת הכוללת של 'הפתרון הסופי'. ברהם התעניין פחות בגרוס, אולם ראה בו ערוץ שניתן להתכחש לו אשר הימלר היה מוכן לפתוח לעבר המערב בלא סיכון של ממש. אם בעלות-הברית היו מגלות עניין, כי אז היו יכולים פקידים נאצים בעלי סמכות להתערב בדבר.⁹

ואולם השאלה היא אם היטלר עצמו והימלר היו מוכנים להפסיק את 'הפתרון הסופי' בהונגריה? האם היה הימלר, עם היטלר או בלעדיו, מעוניין בשלום נפרד עם המערב באותה נקודת זמן? בניתוח התמציתי שלו של ספרות השואה ושל המחלוקות שנתעוררו בעקבותיה, קבע מיכאל מארוס בצדק, כי ידוע מעט מאוד על מניעיהם של הנאצים שהיו מעורבים בהצעות כופר או במהלכים דומים לקראת סוף המלחמה.¹⁰ ספקות ביחס לדבקותם של הנאצים בשלבים האחרונים של 'הפתרון הסופי' נשתלבו כאן בעניינם האפשרי באיתותי שלום נפרד, ובמחלוקות בתוך הצמרת הנאצית. קשה מאוד לקבוע אם הגורמים הנאציים בהונגריה הכבושה - בהם אייכמן, עוזרו דיטר ויסליצני, ראש האס-דה גרהארד קלאגס (בטעות כונה האיש אוטו קלאגס בספרות; אף שם משפחתו הנכון נכתב ב-C ולא ב-K כמקובל), או קצין הוואפן-אס-אס קורט אלכסנדר בכר - ניהלו משא ומתן על דעת עצמם. עדויותיהם לאחר המלחמה (של כולם פרט לקלאגס) ואזכור פקודות שקיבלו בשעתם מגבוה סתרו זו את זו, ואין לקבלן כעדויות כנות.

באמצעות ברנד וגרוס לבדם לא ניתן לברר בכל מקרה את סוגיית הסמכות שנתן או לא נתן הימלר עצמו לביצוע שליחותם ואת מטרותיו. לפיכך אנו נבדוק אם ניתן להבין את שליחת ברנד-גרוס טוב יותר אם נשקול אותה במסגרת הוראותיו הקודמות של היטלר בדבר שימוש ביהודים כבני ערובה, ובמקביל ל'גישושים' אחרים ולעסקאות שהוצעו לו, שהימלר אישר במהלך 1944. שתי אפיזודות נראות כאן בעלות חשיבות: האחת היא הסכם עם האס-אס, בעקבות משא ומתן שניהל נציגו של הימלר, קורט אלכסנדר בכר, על שחרור 48 בני משפחה יהודים ויהודים למחצה תמורת מתן השליטה בקונצרן התעשייתי של מנפרד וייס לאס-אס. האפיזודה האחרת היא משא ומתן שניהלו חבריו של ברנד לוועד ההצלה היהודי, ד"ר ישראל קסטנר ואנדריאס ביס, עם קורט בכר בעקבות כשלונה של שליחות ברנד. במשא ומתן זה השתתף גם נציג הג'וינט בשווייץ, סאלי מאייר. הן קסטנר והן ביס זיכו את קורט בכר לאחר המלחמה בסחיטת ויתורים אחדים מהימלר ומאייכמן - דהיינו בהצלת קבוצות מסוימות של יהודי הונגריה.¹¹ אין אנו תלויים לחלוטין בעניין זה בעדותו של בכר לבדו, כיוון שניתן להשוותה לזו של קסטנר ושל ביס, ולכמה ממסמכיו של ראש האס-אס, היינריך הימלר, שהיסטוריונים אחרים לא הבחינו בהם. מן הראיות על עסקותיו של בכר אנו יכולים לקבל מושג על עמדותיו של הימלר

9. ברהם, ב, עמ' 936, 943-944; ביס, עמ' 91.

10. ראה: M.R. Marrus, *The Holocaust in History*, Hanover, N.H. 1987.

11. ברהם, ב, עמ' 955; ביס, עמ' 105-109, 148-154.

נאצים אחרים במעמדו יזמו את שליחות ברנד-גרוס לאיסטנבול, ואולם כפופים לו ולחץ המאורעות שכנעו אותו לנסות ולנצל את ההזדמנויות השונות שהציעו בכר, קסטנר-ברנד, גרוס ואחר-כך שוב קסטנר-בכר. שליחותו של גרוס וקשייו של בכר עם גורמים יהודיים ועם נציגי בעלות-הברית הביאו את הימלר לפתח אסטרטגיה לשחרר את גרמניה ואת עצמו ממלחמה דו-חזיתית מחמירה והולכת. אולם הקרע בינו לבין היטלר - שנתחייב מאסטרטגיה זו, במוקדם או במאוחר - נרחש במאוחר מאוד, ולא לפני 1945.

בסתיו 1942 העלה הרמן גרינג (שר האוויריה ומפקד חיל האוויר הגרמני, מרשל הרייך, יורשו המוצהר של היטלר והממונה על כלכלת הרייך השלישי) לפני מרטין בורמן (ראש לשכת המפלגה וראש לשכתו האישי של היטלר) את האפשרות להוציא כמה יהודים מחלות הפתרון הסופי. גרינג אמר כי הוא מסכים למדיניותו הכללית של הימלר (אשר ביצע באותה עת את השמדת היהודים בכל אתר ואתר ללא סטייה וללא הפוגה), אולם הסביר כי כמה קצינים יהודים - או בני תערובת, בלשונם - ששירתו אצל הרייכסמרשל היו דרושים לו (הכוונה היא כנראה למנכ"ל משרד האוויריה ארהארד מילך, שהיה גאון מנהלי ויוחס לו מוצא יהודי, וליוצאים מן הכלל אחרים). גרינג הציע דיון עם היטלר עצמו.¹² אם אמנם נתקיימו דיונים של גרינג עם היטלר בעניינים אלה, לא נותרו מסמכים מהם או עליהם. על כל פנים, כמה חודשים לאחר מכן העלה הימלר לפני היטלר את ההצעה לשחרר כמה יהודים.

רישומי סדר היום של הימלר, שהוכנו לפני הפגישה, מלמדים שהוא עצמו התנגד לשחרור יהודים תמורת כופר נפש; כמה מהם היו מועילים יותר בעיניו כבני ערובה, כדי לשמור על מידה של יכולת מיקוח כלפי בעלות-הברית.¹³

ואולם היטלר קבע כי הימלר יוכל להתיר מקרים בודדים של הצלת יהודים אם יביאו באמת להכנסות בסכומים של ממש במטבע זר.¹⁴ לפיכך פעל הימלר בשתי דרכים: הוא אישר תחילה הקמת מחנה מיוחד לבני ערובה יהודים מצרפת, מהונגריה ומרומניה שהיו להם קרובים בעלי השפעה בארצות-הברית - מחנה זה נעשה מאוחר בעניין הצלת יהודי הונגריה תמורת כופר נפש. מסתבר שלא הימלר ולא אישים יותר לברגן-בלזן, ואחר-כך התיר שחרור יהודים כפרטים תמורת כופר נפש. העסקה של מנפרד וייס ב-1944 היתה וריאציה של שיטת הכופר. הפעם התעניינו

12. תזכירו של בורמן לחבר המפלגה פרידריכס ולחבר המפלגה קלופפר (פקידי מפלגה נאצים גבוהים), מיקרופילם של המכון להיסטוריה של זמננו במינכן, תיקי הרייכסקנצלרי 103/22534.

13. 'שחרור כנגד דוויויס [], אינני בעד זה [], משמעותי יותר [להחזיקם] כבני ערובה, הערותיו של הימלר לקראת פגישתו עם היטלר, 10 בדצמבר 1942, הארכיון הלאומי בווינגטון (USA National Archives) [להלן: NA], חטיבה (Record Group) ובקיצור RG 242, מיקרופילם T-175/R 94/2615065.

14. הערותיו של היטלר נרשמו חלקית בידי הימלר במהלך הפגישה (ראה הערה 13 לעיל), והובהרו בתזכיר לאחר הפגישה, NA, RG 242, T-580/R 39 (אין מספר משבצת מיקרופילם).

הימלר והאס־אס, במקום במטבע זר, במפעלי מנפרד וייס בקספֿל - חלק מתשלובת גדולה ומגוונת שהיו בה גם מפעלי חימוש רציניים, וביניהם לייצור מטוסים - שהעסיקו יותר מארבעים אלף עובדים. השליטה בחברה זו היתה נותנת בידי הימלר תשתית ראשונה מסוגה לייצור נשק עבור יחידות האס־אס הלוחמות שלו (ואפן-אס־אס).

אף שהכובשים הגרמנים החרימו רכוש יהודי בהונגריה מלכתחילה, הרי השליטה במפעלי מנפרד וייס היתה בידי בניהן ה'אָריים' של משפחות חורין, מאוטנר, קורנפלד ווייס, כולן בעלות מעמד בחברה ההונגרית הגבוהה. למרות כיבושה של הונגריה במאָרס 1944, לא יכול היה האס־אס לפגוע בדימוי של ריבונות הונגרית, שנשמר על פני השטח (ובייחוד בתחומי בודפשט הבירה, שבה היה מרוכז חלק נכבד ממפעלי וייס). אם רצה האס־אס להשתלט על המפעלים, היה עליו להתמקח.¹⁵ שליחו המסחרי של הימלר בהונגריה היה איש הרכש של האס־אס, קורט בכר, שיחד עם המפקד הבכיר של האס־אס ושל המשטרה הגרמנית בהונגריה שנתמנה זה עתה, אוטו וינקלמן, ניהלו משא ומתן סודי עם נציגיהן של ארבע המשפחות הללו. הואיל וכל עסקה היתה מצילה יהודים (בין אם מומרים ובין אם אלה מבני המשפחות שהחזיקו ביהדותם) מן המשרפות, היה על בכר ועל וינקלמן להיוועץ במישרין עם הימלר.¹⁶ בתזכיר ללא תאריך שהימלר הכתיב כנראה לאחר פגישתו עם בכר במאי 1944¹⁷ הוא הסיק כי הונגריה חדלה להביא תועלת כלכלית לגרמניה, וכי פוטנציאל ייצור הנשק שלה מוצה עד תום. לפיכך היה על גרמניה להשתלט על מפעלי החימוש של מנפרד וייס, שיכלו גם לגייס מטבע זר רב.

הערה אחרונה זו נתנה הצדקה בידי הימלר, ברוח הוראותיו הקודמות של היטלר, לשחרר כמה מן הבעלים היהודים. ואולם בדיעבד היתה התוצאה המדינית של העסקה אֶבֶן מטבע זר לגרמניה, הואיל והימלר עצמו הסכים לשלם שלושה מיליון מארקים

15. ברהם, א, עמ' 506-517.

16. ברהם, שם, עמ' 517. כמה מקורות מדגישים בעניין זה יותר את תפקידו של וינקלמן בתחילה, מאשר את חלקו של בכר. וראה חקירתו של קרל ברתולד פרנץ רֶקֹבסקי, 17 ו-19 בספטמבר 1945, NA, RG 226, XL-25105; וכן איש משרד החוץ טאדן לאיש משרד החוץ וגנר, 22 במאי 1944, NA, RG 238, NG-2980, ו-4089-NG, שפורסמו בידי רנדולף ברהם: R. Braham (ed.), *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account*, New York 1963, p. 383 [להלן: ברהם-תיעוד].

17. ראה מזכרו של הימלר שהוכתב לתיקו, NA, RG 242, T-175/R 138/2665819-20. בכר נזכר בפגישה עם הימלר בערך שבועיים לפני שברנד יצא מבודפשט, ולפיכך המדובר היה כנראה בראשית מאי. ראה חקירתו של קורט בכר, 7 ביולי 1947, כפי שפורסמה בידי ג'ון מנדלסון: J. Mendelsohn (ed.), *The Holocaust, vol.15: Relief in Hungary and the Failure of the Joel Brand Mission*, New York 1982 [להלן: מנדלסון]. לוח הפגישות של הימלר בתקופה זו אינו קריא בחלקו, ואולם יש רישום ביקור של בכר אצל הימלר במפקדתו שליד אוברולצברג (כפי שזכר בכר בחקירתו) ב-13 במאי, NA, RG 242, T-84/R 25 (ללא משבצות). על סודיות התשלומים במטבע זר ראה עדותו של בכר ב-6 בפברואר 1946, NA, RG 238, T-1139/R 32/816, NG-2972; ברהם, א, עמ' 518.

במטבע חוץ כפיצוי למשפחות היהודיות וכדי שיוכלו להתבסס בחו"ל. נקודה זו הופיעה בנוסח הסופי של ההסכם בצורה שונה במקצת, אך לא נתגלתה תחילה, בשל המבוכה שהיתה נגרמת להימלר.

הנציג הרשמי של הרייך השלישי בהונגריה, אדמונד וֶזְנֵמַאיִר (הוא היה לכאורה 'מיופה הכוח' הדיפלומטי הנאצי בבודפשט), לא נגרר אחרי הימלר. לפי דיווחו של עוזרו האישי של וזנמאייר, הודיע וינקלמן לוֹוֶזְנֵמַאיִר באמצע מאי כי הוא קנה זה עתה את מפעלי מנפרד וייס תמורת 600 אלף דולר של ארצות-הברית. לפי עדות זו, וזנמאייר החוויר, שכן עסקה כזו היתה עלולה לסבך את יחסי גרמניה עם ההונגרים. כאשר ביקש הימלר לאחר מכן להיפגש את וזנמאייר לדון בעניין סודי ועדין, טען וזנמאייר שאינו יכול להתפנות, אולם סירובו היה צורה של מחאה על פנייתו הישירה של האס־אס לארבע המשפחות מאחורי גבו.¹⁸ וזנמאייר נשא תואר של גנרל-בריגדה (Brigadeführer) באס־אס וקיבל ללא עוררין את מדיניותו של הימלר בענייני יהודים, ואולם הוא לא היה מכשיר בידיו. לפי דו"ח אחד, הימלר התנגד למינויו של וזנמאייר כמיופה כוח בהונגריה, והיטלר הוא שכפה את המינוי. אולם זמן קצר לאחר כיבושה, ניהל היטלר דיון של כמה שעות עם וזנמאייר, עם שר החוץ יואכים ריבנטרופ ועם הימלר, שתרם לתהליך של מאבק בין שלוש רשויות על ההשפעה בהונגריה. כמה ימים לאחר מכן הזהיר ריבנטרופ את וזנמאייר כי 'שירות הביטחון' (אס־דה) של הימלר עלול להתערב ולקפח את מעמדו בהונגריה, ועל וזנמאייר היה למנוע זאת. אחת השיטות שוֹוֶזְנֵמַאיִר השתמש בהן היתה להכריז לעתים תכופות שהפיהרר מינהו אישית, ושהוא כפוף לו לבדו. ואולם לרוב לא היה וזנמאייר חוק דיו כדי לפעול עצמאית, ובדרך-כלל תמך במשרד החוץ, ולא באס־אס.¹⁹ כיוון שהוא סירב להיפגש עם הימלר, נסע לפגישה עוזרו, רקובסקי, במקומו. לפי עדותו של רקובסקי לאחר המלחמה, טען הימלר כי הוא עושה אך ורק את חובתו כלפי גרמניה: האס־אס רוצה במפעלי מנפרד וייס, המוצעים במחיר נמוך, שיעברו לרשותו כדי למלא את צורכי המלחמה שלו ולנוחיות אנשיו לאחר המלחמה. רקובסקי לא קנה את הארגומנט הזה, והניח כי הימלר רצה לאמיתו של דבר לשחרר את עצמו ואת האס־אס מן התלות במיניסטריון התעופה של גרינג במטוסים. ואמנם גרינג עצמו ניסה להשתלט על מפעלי מנפרד וייס באמצעות ממשלת הונגריה ולשלבם במפעלי המטוסים האוסטריים שכבר היו בידיו. וזנמאייר דיווח לריבנטרופ ברוח דבריו של

18. חקירתו של רקובסקי (לעיל, הערה 16); וזנמאייר לריבנטרופ, 26 במאי 1944, NA, RG 238, NG-2770, פורסם בברהם־תיעוד, עמ' 835.

19. על דיון שלוש השעות עם היטלר ראה לוח הפגישות של הימלר, 28 במארס 1944, NA, RG 242, T-84/R 25 (ללא משבצות). על וזנמאייר, חקירתו של קורט בכר, 28 ביולי 1947, NA, RG 238, M-1019/R 5/538-39. רקובסקי, בחקירתו הנ"ל טען כי הן הימלר והן ריבנטרופ התנגדו למינויו של וזנמאייר, ואולם היטלר בחר בו. בכר טען כי וזנמאייר הלך בדרכו של משרד החוץ, אך בעת ובעונה אחת נהג לנפנף ב'הוראת הפיהרר'. על הוראות ריבנטרופ לוֹוֶזְנֵמַאיִר ראה ריטר (איש המשרד) לוֹוֶזְנֵמַאיִר, 31 במארס 1944, NA, RG 238, NG-5564, פורסם בברהם־תיעוד, עמ' 308.

רקובסקי: הימלר רצה מקור, שיוכל לסמוך עליו, לנשק משובח לאס-אס, הן במהלך המלחמה והן לתקופת השיקום שלאחריה. יחד עם זאת, במזכר שהכתיב הימלר לתיקו שלו נאמר כי מטרתה היחידה של העסקה היתה לסייע לניצחון במלחמה.²⁰

מקורות גרמניים תומכים במסקנתו של אנדריאס בייס בזכרונותיו: הימלר בנה מדינה בתוך מדינה. במהלך בנייתה הוא היה מוכן, בתמורה לתועלת של ממש, לתת ליהודים מעטים את חייהם, ולעתים אף התיר להם להגר לחו"ל, בתנאי שלא יגרמו שם צרות. אחד מתנאיו של הימלר היה כי תשעה מבניה של חבורת וייס יישארו בווינה כבני ערובה עד תום המלחמה, כדי להבטיח את התנהגותם של ה-48 שהותר להם לצאת. בשיחה עם ראש ממשלת הונגריה, סטויאי, זמן-מה לאחר מכן, הבהיר הימלר פחות או יותר למה התכוון ב'התנהגות טובה': על הניצולים לבלום פיותיהם בפומבי, ומאידך להפציר בבעלות-הברית לבל יפציצו את מפעלי מנפרד וייס.²¹

למרות חתימתו של ההסכם ב-17 במאי בידי האס-אס וארבע המשפחות, והעברת רובן לווינה, לא הושלמה העסקה. הן ממשלת הונגריה והן משרד החוץ הגרמני התנגדו. הונגריה ראתה בטרנסאקציה פגיעה בריבונותה ומכה לכלכלתה. בנוסף לכך, שר החוץ הגרמני, ריבנטרופ, היה מודאג מן התגובה ההונגרית, וראה באימפריה הגדלה של האס-אס בחו"ל איום על מעמדו שלו ועל תפקידיו. כתוצאה מהתנגדויות אלה החדירו וזנמאייר ואנשי משרד החוץ את עצמם למשא ומתן ושינו את ההסדרים שעשו בכך ווינקלמן. התנאים החדשים הגבילו את שליטת האס-אס בקונצרן לתקופת המלחמה בלבד. היטלר עצמו ציין כי על הימלר להסתפק בחוזה לתקופת המלחמה, שכן לאחריה תמיד אפשר יהיה להשיג תנאים טובים יותר, הודות לניצחון הבלתי-נמנע. הימלר הסכים באי-רצון.²²

ואולם הימלר גילה, כי בתמרוניו במסגרת הוראותיו של היטלר בדצמבר 1942 בעניין שחרורם של כמה יהודים תמורת יתרונות כספיים גדולים לאס-אס, לא התנגד היטלר לשחרורם של מעטים אלה.

לבד משליחות ברנד-גרוס שקלו גופים נאציים גבוהים את היתרונות האפשריים של הצעה לשחרר מספר ידוע של יהודים הונגרים בהקשר אחר. בתחילת אפריל 1944 הבריק וזנמאייר לריבנטרופ ושאל אם יהיה זה נכון להוציא להורג עשרה יהודים על

20. חקירתו של רקובסקי (לעיל, הערה 16). וזנמאייר לריבנטרופ, 26 במאי, 1944, NA, RG 238, NG-2770, פורסם בברהם-תיעוד, עמ' 835. ראה גם דיון אצל הילברג, ב, עמ' 829. על מהלכיו של גרינג, ראה ברהם, א, עמ' 516-517. את מזכרו של הימלר ראה ב-NA, RG 242, T-175/R 138/2665819-20.

21. בייס, עמ' 99. לגבי תנאיו המקוריים של הימלר ראה NA, RG 242, T-175/R 138/2665819-20. בעניין התנהגותם הטובה של בני משפחת וייס ראה אֶלְטֶנְבוּרְג לְוּוּגְנֶר (איש משרד החוץ) ב-20 ביוני 1944, שפורסם בברהם-תיעוד, עמ' 407, יחד עם מזכר של סטויאי על שיחתו עם הימלר ב-6 ביוני 1944.

22. לדיון כללי ראה ברהם, א, עמ' 519-520; הילברג, ב, עמ' 829. לגבי עמדותיהם של היטלר והימלר ראה מברק של השגרירות הגרמנית בבודפשט, 30 ביוני 1944; (הורסט) וגנר (משרד החוץ) לרודולף ברנדט (ראש לשכתו של הימלר), 1 ביולי 1944; הימלר לווינקלמן, 8 ביולי 1944, כולם ב-NA, RG 242, T-175/R 125/2650721-24, 2650739.

כל קרבן הונגרי של הפצצות המערב. במהלך הדברים שאל וזנמאייר מה עלה לו לרעיון שהועלה בפני הפיהרר, להציע את שחרורם של כל היהודים [בהונגריה] כמתנה [Geschenk] לרוזוולט ולצ'רצ'יל.²³ הואיל וריבנטרופ היה מעוניין יותר באפשרות של משא ומתן על שלום נפרד עם הסובייטים מאשר עם המערב,²⁴ הרי שההצעה האפשרית לשחרר יהודים לארצות-הברית ולבריטניה לא היתה ככל הנראה גישוש של שלום; היא תאמה שורה של תעותועי תעמולה נאציים שנמשכו מן העבר (ועיקרם היה הצגת המלחמה לעמי המערב כ'מלחמה יהודית', והצגת מנהיגי המערב ככלי שרת בידי היהודים).

במהלך 1943 ביקשו רומניה, בולגריה, צרפת של וישי, שווייץ, שוודיה ואירלנד מגרמניה הנאצית לשחרר קבוצות של אלפי יהודים לארץ-ישראל או למדינות נייטרליות. הימלר, ריבנטרופ, והכפופים להם העמיסו על כל הצעה כזו תנאים מתנאים שונים שגרמו לבעלות-הברית לדחותן מטעמים פוליטיים ודיפלומטיים. הנאצים האמינו כי אם יתמלאו תנאיהם אכן ייראו בעלות-הברית כאילו נלחמו 'למען היהודים', וכי מכל משא ומתן בעניין זה יוכלו להפיק את מרב התועלת התעמולתית: כך יוכלו לטעון כלפי הערבים שמנעו עלייה יהודית לארץ-ישראל או שיכריחו את בעלות-הברית לשלם מחיר פוליטי כבד (בכך שבמו ידיהן יוכיחו שאכן מדובר ב'מלחמה יהודית', שכן עניינם של היהודים עומד במרכז ענייניהן) תמורת מתן מקלט ליהודים.²⁵

על כל פנים, 'בלון הניסוי' של ריבנטרופ (בעניין שחרור יהודים) צף ללא מטרה בחללה של המלחמה עד שממשלת הונגריה - על-פי הכרעת העוצר הורטי - התערבה בביצוע 'הפתרון הסופי'. כאשר חש בלחץ כבד ביותר של בעלות-הברית ושל מדינות נייטרליות - ובצפותו לתבוסה הגרמנית - עצר הורטי 'באורח זמני' את הגירושים בשישה ביולי, לבד משתי רכבות של יהודים עצורים, שאייכמן הצליח לשלוח בערמה, בניגוד להוראותיו. הורטי אף ניסה לסלק את שני מזכירי המדינה - אַנְדֵרָה ובאקי - שפעלו בעצה אחת עם הגרמנים בענייני היהודים, אך חזר בו לנוכח מחאותיו של וזנמאייר.²⁶

היטלר הסכים אז - בתנאים מסוימים ובקנה מידה קטן הרבה יותר - להצעתו של ריבנטרופ לשחרר כמה יהודים לשוודיה, לשווייץ ולארצות-הברית, בתנאי שהונגריה תתיר את חידוש גירושם של האחרים לאושוויץ.²⁷ ההבטחה לתת ליהודים לצאת מהונגריה חייבת היתה לבוא מן הרשות הגרמנית הגבוהה ביותר, וכמובן פירושה לא היה צמצום רציני של 'הפתרון הסופי'. למעשה, שחרור זה לא בוצע מעולם, להפך;

23. וזנמאייר לריבנטרופ, 2 באפריל 1944, NA, RG 242, T-1139/R 26/173, NG-2234.
24. על מטרותיו של ריבנטרופ ראה חקירתו של ברונו [פטר] קלייסט, 27 באוקטובר 1945, NA, RG 226, entry 125, box 29, folder 407, ויש להתייחס לעדות זו בזהירות.
25. מסמכים רבים הנוגעים להצעות אלה פורסמו אצל מנדלסון, כרך 7: *Jewish Emigration: The SS St. Louis Affair and Other Cases*, pp. 151-270.
26. הילברג, ב, עמ' 850-853; ברהם, ב, עמ' 762-774.
27. ריבנטרופ לוזנמאייר, 10 ביולי 1944, פורסם בברהם-תיעוד, עמ' 700.

ההצעה היתה ניסיון לסלק מכשול רציני ופתאומי שעמד בדרכו של 'הפתרון הסופי'. המשא ומתן של קסטנר-ברנד עם אייכמן והמשא ומתן של קסטנר עם אייכמן לאחר שברנד לא חזר משליחותו החלו בדרך אחרת. ועד ההצלה היהודי יזם את הרעיון של החלפת כל היהודים במשאיות ובסחורות אחרות.²⁸ (להלכה יזם את המהלך ויסליצני, בהביאו לקסטנר וחבריו מכתב המלצה מפעיל ההצלה הרב וייסמנדל בברטיסלאבה, ואולם רעיונות מסוג זה ניסרו בחללו של ועד ההצלה היהודי בבודפשט מלכתחילה, וכאשר נסחטו בידי סוכני מודיעין של הצבא הגרמני, פנו לגסטפו כדי לבוא עמם לעסקה כוללת). לאחר שאנשי הוועד התייעצו ביניהם על שליחותו, הציע ברנד לאייכמן להתיר יציאתם של 600 עד 1,200 יהודים (בעלי סרטיפיקטים לעלייה ארצה) במקביל לבואו לאיסטנבול; בכך יוכיח הגסטפו לבעלות-הברית את רצינות כוונותיו. אייכמן העמיד פנים שקיבל את ההצעה עקרונית, ואולם לכאורה סירב ליציאתם לארץ-ישראל בשל התנגדות הערבים. על הרכבת יהיה לצאת לפורטוגל, שם יוכלו האמריקנים לדאוג להעברת הניצולים לארצות-הברית. ואולם ככל שאמר מה שאמר בתגובה להצעת ועד ההצלה, לא היו לו לא הסמכות ולא הרצון להציל מספר גדול של יהודים.²⁹ אם רצה לעשות כן ברצינות, היה עליו לפנות לסמכויות גבוהות ממנו.

אייכמן מסר על כך לבכר, אשר עסק ברכש חומרי מלחמה בהונגריה. בכר התייעץ עם הימלר, בפגישה שקיימו במאי 1944, אך ראש האס-אס סירב להתחייב לכאן או לכאן. הוא הורה לו לברר את רצינותה של ההצעה ולדווח לו. בכר חזר אפוא לבודפשט והודיע לאייכמן כי ברנד יוכל לצאת לאיסטנבול. ייתכן כי בפגישה מאי זו או בתאריך מאוחר יותר הורה הימלר לבכר להשיג סחורות ככל שיוכל ואחר-כך להיעלם. בכר טען שהוא יעץ להימלר להימנע מתרגיל זה. הוא הוסיף וטען שבקלות דעתו חשב הימלר ברצינות לזכות במשאיות מידי בעלות-הברית, למרות הקשיים הלוגיסטיים העצומים.³⁰ הימלר אמר עוד לבכר כי יוכל לנהוג כמקובל על דיקטטורים דרום-אמריקנים ולדרוש אלף דולר בעבור כל היתר יציאה, אם גם הוא החשיב חומרי מלחמה על פני ממון.³¹

נראה אפוא כי הימלר לא ראה בעסקת מנפרד וייס סיום לכל משא ומתן. ייתכן שיצר את האפשרות לחסוך לפי שעה את חייהם של כמה יהודים נוספים בכך שאמר להיטלר (כאשר הלה אישר את עסקת מנפרד וייס) שיש צורך במספר של עובדי כפייה

28. על יזמתו של ועד ההצלה היהודי בבודפשט ראה חקירתו של בכר בידי קסטנר במחיצת השלטונות האמריקניים, 7 ביולי 1947, אצל מנדלסון, 15, עמ' 64-67. קסטנר אמר שם במישרין: 'אולי תזכור כי היזמה יצאה מאתנו'. על משא ומתן זה ראה בייחוד 'באואר, שליחותו של יואל ברנד', אצל מארוס (לעיל, הערה 4), עמ' 65-126; וכן ברהם, ב, עמ' 957-932. כל המקורות המוזכרים בהערות 1 ו-3 עוסקים באירועים אלה בפירוט רב.

29. על אייכמן וברנד ראה ברהם, ב, עמ' 936; ביס, עמ' 53-54.

30. חקירתו של בכר בידי קסטנר, כנזכר בהערה 28, אצל מנדלסון, 15, עמ' 64-67, 70-71. סדר יומו של הימלר ראה NA, RG 242, T-84/R 25 (ללא משבצות).

31. חקירתו של בכר ב-1 בנובמבר 1947, NA, RG 238, M-1019/R 5/534.

יהודים בגרמניה. בין אם היה הימלר מעוניין באספקה לצורכי האס-אס שקיווה להשיג בדרך זו, ובין אם כך הגיב על הצעותיהם של קסטנר-ברנד ושל ועד ההצלה, נראה כי הפיהרר לא דחה את הרעיון לשלוח כמה רכבות של יהודים לאוסטריה, שם נותרו בפיקוחו של האס-אס.³² שילוחם של 18 אלף יהודים למחנה הריכוז שטראסהוף ליד וינה, שם היו אמורים בחלקם לעסוק בעבודת כפייה לצורכי המלחמה, היה מרכיב בתכנית שנדונה בידי קסטנר וביס, בידי ראש האס-דה בהונגריה, קלאגס, ובידי קורט בכר. בסוף יוני הורה ראש משטרת הביטחון (הגסטפו והמשרה הפלילית הנאצית) והאס-דה, ארנסט קלֶטֶנְבְּרוֹנֶר, לאייכמן לשתף פעולה בתכנית זו, שאנדריאס ביס ראה בה, כנראה בצדק, החלטה של הימלר עצמו.³³

כל האופציות הללו היו רחוקות מאוד ממה שיואל ברנד טען כי היה אפשרי: הצלת כל יהודי הונגריה. הרעיון של עסקת ענץ שתציל את כולם מקורו היה בצד היהודי, לא ברייכספיהרר אס-אס הימלר. האופי המצומצם של המשא ומתן מן הצד הגרמני, ונטייתו של הימלר להונות את הצד שכנגד, מלמדים כי באמצע 1944 לא התכוון הימלר לתת לאותם 800 אלף ויותר יהודי הונגריה למלט את נפשם.

בערך באמצע יוני 1944, לאחר שלמדו יפה את ממדי הגירושים עד כה ואת דבריהם של אייכמן, של קלאגס ושל בכר, הכיר ועד ההצלה היהודי עצמו במציאות המרה: כי הגירושים יימשכו ורוב היהודים ייהרגו. במכתב מיום 18 ביוני, ששלח ככל הנראה לשליח 'החלוץ' בז'נווה נתן שוואלב, כתב קסטנר בפירושי:

מה שדובר בו בעבר אינו עוד נושא למשא ומתן כיום; אין עוד לדבר על הפסקה כללית של הגירושים. מה שניתן לנהל עליו משא ומתן הוא הצלת מספר קטן של אותם מבוגרים שאינם כשירים לעבודה ושל ילדים ... [וכן טיפול הוגן באותם יהודים שנשלחו לעבודת כפייה].³⁴

מגיעיהם של קסטנר וביס לאחר מכן עם בכר וקלאגס במחצית השנייה של יוני העלו כי הימלר עשוי להסכים לצאתן של רכבות ניצולים לחו"ל בתמורה לאלף או

32. זונמאייר למשרד החוץ, 30 ביוני 1944, NG-2263, T-1139/R 26/400, NA, RG 238. ראה עוד מקללנד לוועד פליטי המלחמה, לוט במכתב של הסטייט-דיפרטמנט וה-War Refugee Board - WRB), לאווריל הרימן (השגריר במוסקוואה), 6 ביולי 1944, אצל מנדלסון, 15, עמ' 190. פקיד משרד החוץ הגרמני הורסט וגנר הניח כי ההצעה לעשות שימוש בכמה יהודים הונגרים לצורכי עבודות כפייה הועלתה לראשונה כאשר הימלר שאל להכרעת הפיהרר בעניינה של עסקת מנפרד וייס, ופירושו שהדבר אירע ביוני. פרשנות זו אומרת כי הימלר ביקש הכרעת היטלר גם בענייני 'עבודה' של יהודים. אולם העובדה כי נשלחו אינטלקטואלים ומשפחות מלמדת כי הימלר לא חשב רק על ייצור. וגנר לריבנטרופ, 11 בנובמבר 1944, בברהם-תיעוד, עמ' 811.

33. ביס, עמ' 87-97. למרות שלוח פגישותיו של הימלר ביוני 1944 לא שרד, מראים רישומיו מאפריל וממאי על מספר פגישות עם קלטנברונר. NA, RG 242, T-84/R 25 (ללא משבצות).

34. קסטנר [לנתן שוואלב?], 18 ביוני 1944, תיקי ברנד/קסטנר, ארכיון ההגנה.

אלפיים דולר ליחיד. קסטנר ואחרים בוועד ההצלה סייעו אפוא בשחרורה של קבוצה נבחרת של יהודים הונגרים (ובהם אותם שדובר על שחרורם כחלק משליחות ברנד), שהיתה אמורה לצאת ברכבת לפורטוגל. ועד ההצלה היהודי יכול היה לשלם רק חלק מן הנדרש לטרנספורט הראשון; היתר אמור היה לבוא מ'יהדות העולם' לאחר שהרכבת הראשונה תגיע למקום מבטחים. מן הפרספקטיבה היהודית, יכלה הרכבת הראשונה להיות דגם של פעולות הצלה דומות שתבואנה אחר-כך. חלק מן האסטרטגיה של קסטנר היה לגרום לבעלות-הברית, על-ידי כך שתרשינה את העברת הכספים למטרה זו ותסכמנה למהלכים הכרוכים בה, להיות מעורבות ולו בעל כורחן בסיוע להצלתם של יהודים אלה, אפילו על-ידי הסכמתן למשלוח מזון ותרופות לאסירי המחנות, וכסף לטריטוריה כבושה בידי הנאצים. ואולם נתברר כי 'מודל' זה לא נתקבל לא על דעת הנאצים ולא על דעת בעלות-הברית.³⁵

הימלר הוסיף להיות מחויב לביצוע 'הפתרון הסופי'. לאחר שהעוצר הורטי שקל מחדש את מהלך שיתוף הפעולה שלו עם הנאצים ואת סכנותיו לו ולארצו, והפסיק את הגירושים לאשוויץ בתחילת יולי, ראו הן היטלר עצמו והן הימלר בהחלטה זו אתגר ל'פתרון הסופי'. ב-15 ביולי נפגש הימלר אישית עם היטלר. כמקובל אצלו, הכין הימלר סדר יום בכתב לפגישה זו, שבו רשם לעצמו בכתב-יד כמה נושאים להזכיר לעצמו, מה ירצה להביא לדיון. הוא הגדיר בקצרה את קו הפעולה שהיה בדעתו להציע בקשר ל'שאלה היהודית בהונגריה', וציין לעצמו את אישורו של הפיהרר בסימון מתאים.³⁶

למחרת היום שלח שר החוץ ריבנטרופ, שהפעם פעל כנראה בתיאום עם הימלר, אולטימטום להורטי באמצעות וזנמאייר, שכלל את האזהרה הבאה בענייני היהודים:

הפיהרר מצפה לכך, שהאמצעים נגד יהודי בודפשט יוצאו לפועל עתה ללא דיחוי נוסף בשל ממשלת הונגריה, פרט ליוצאים מן הכלל שיתרו לממשלת הונגריה בידי הממשלה הגרמנית ... שום דיחוי בשום צורה בביצוע האמצעים הכוללים נגד היהודים לא ייתכן בשל יוצאים מן הכלל אלה; שאם לא כן ייאלץ הפיהרר לחזור בו מהסכמתו ליוצאים מן הכלל הללו.³⁷

35. ביס, עמ' 105-109. בעדות שמסר ב-1946 טען קסטנר כי חפצי ערך יהודיים מהונגריה, שחוגים יהודיים העריכו ב-11 מיליון פרנקים שווייצריים, נמסרו לבכר. עדות קסטנר/ בוקשטיין, מיום 18 בפברואר 1946, ארכיון ההגנה, תיקי ברנד/קסטנר. ביס, לעומת זאת, טען כי הוא שכנע את אנשי בכר לקבל חפצים שונים במחיר מופקע כדי לקדם את עניין הרכבת ואת המשא ומתן עם השליחים היהודים בחו"ל. בחקירה לאחר המלחמה העריך בכר את הרכוש בסכום נמוך בהרבה - שישה מיליון פֶּנְגו הונגריים. ראה חקירתו מיום 1 בנובמבר 1947, NA, RG 238, M-1019/R 5/564. לכל צד היה אינטרס לחזק את גרסתו שלו, ונראה כי עתה אין עוד דרך לתרץ את הניגודים. לתיאור מאוזן בעניין בחירת המועמדים לרכבת ראה ברהם, ב, עמ' 953-955.

36. NA, RG 242, T-175/R 94/2615074

37. תזכיר של אלטנברוג, 21 ביולי 1944, מצוטט בהילברג, ב, עמ' 854.

הורטי מצדו סירב להיכנע לאיומים גרמניים אלה ואחרים, בין השאר משום שכוחות הצבא האדום התקרבו לגבולותיו.

נסיון ההתנקשות בהיטלר ארבעה ימים לאחר מכן, שכמעט הצליח, לא השפיע על החלטתו הנחושה לחסל את יהדות הונגריה. בשיחה עם הפילדמרשל ההונגרי מיקלוש ב' 21 ביולי ב'מאורת הזאבים' שלו בפרוסיה המזרחית, התרעם היטלר על התערבותו של הורטי להצלת היהודים, שאותם תיאר ככוח שעמד מאחורי הפצצת המבורג וערים אחרות. הם היו אחראים, לדבריו, לאלפי אבידות בקרב האזרחים הגרמנים. אם האמינו כי יוכלו להרוס את אירופה, יגלו כי הם עצמם ייהרסו תחילה.³⁸

הימלר הגדיר את השקפותיו באורח ספציפי יותר במכתב מיום 31 ביולי לגאולייטר מרטין מוטשמן, שהתלונן על כך שגירושי היהודים מצרפת התנהלו בכבודות. הימלר האשים את שלטונות הוורמאכט בסירוב לשתף פעולה בעניין הגירושים מצרפת, אולם ביטא סיפוק לנוכח התקדמות הגירושים מהונגריה; בפיקוחם של הגרמנים כבר גירשו ההונגרים 450 אלף יהודים: 'עתה אנו מגיעים לגירוש המחצית השנייה [של יהודי הונגריה]. יכול אתה להיות סמוך ובטוח כי בדיוק ברגע מכריע זה במלחמה, כמו קודם, אמצא בקרבי את הקשיחות [הנדרשת להמשיך במלאכה]'.³⁹ דבריהם ומעשיהם של היטלר והימלר מלמדים על כך שעד לסוף יולי איש מהם לא ראה בשליחות ברנד או במשא ומתן של קסטנר-ביס-בכר הזדמנות להחליף מאות אלפי יהודים בסחורות בעלות ערך שיקבלו מיהדות העולם או מבעלות-הברית. הם היו מוכנים לסחור בקנה מידה קטן ורק תמורת יתרונות קונקרטיים. שכן לו היו מעוניינים בעסקה גדולה, לא היו עושים כל מאמץ להתגבר על כל המכשולים בדרך לשילוח קרבנותיהם לאושוויץ, ובכך לוותר על רבים מבני הערובה הללו כביכול.

הימלר היה מעוניין במשא ומתן ללא ספק יותר מהיטלר, הואיל וראש האס-אס רצה ברכש שיכול היה לחזק את ארגונו. אך לא היה לו צורך לקרוא תיגר על היטלר או לקשור קשר נגדו כדי להביא לשחרור יהודים מעטים תמורת סחורות;⁴⁰ היתה לו רשותו של היטלר לעשות כן. עד כה אין בידינו שום עדות לכך שהוא ביקש להפסיק את 'הפתרון הסופי'. העדות היא הפוכה, דהיינו, שהימלר ביקש להשלים את 'הפתרון הסופי'. תגובת בעלות-הברית לשליחותו של ברנד ויחסן כלפיו לא הועילו להציל יהודים, ואולם גם מעצרו לא היה בחזקת אסון שחרץ גורלם של מאות אלפים.

38. A. Hillgruber (ed.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Die vertraulichen Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1942-1944*, Frankfurt am Main 1970, pp. 476-477

39. הימלר למוטשמן ב' 31 ביולי 1944, מרכז התיעוד האמריקני בברלין, תיק לא-ביוגרפי, RFSS 5, SS 704

40. ראה הערה 81 להלן, על ספקולציות במחקר כאילו התכוון הימלר לקשור קשר להפלת היטלר.

האסון היה מונח בהחלטתה של גרמניה להמשיך פחות או יותר במדיניות הרצח הסיטוני של יהדות אירופה.

לאנדריאה גיורגי, הוא בנדי גרוס, היתה שליחות אחרת; לא ניתן לו שום מנדט לנהל משא ומתן על הפסקת 'הפתרון הסופי'. בשעתו עבד גרוס עם המודיעין הצבאי הגרמני (Abwehr), אשר הועבר בינתיים לשליטת הגסטפו והאסדה; הוא עבד למען סוכנות הביון המרכזית של ארצות-הברית דאו (OSS), בשם הקוד 'טריליום', כחלק מרשת 'דוגווד' שמרכזה היה באיסטנבול; הוא אולץ, בסחיסות ובאימים, גם לעבוד למען המודיעין ההונגרי; הוא סייע לארגונים יהודיים בהונגריה, ואף קיים רשת הברחה קטנה משלו. היו לגרוס סיבות אישיות טובות לצאת לאיסטנבול – לכאורה כדי להחזיר משם את אשתו לבודפשט – ובעצם כדי להימלט מן המשטרה ההונגרית ומחובותיו הסותרים לשירותים שאתם עבד עד כה. לאנשי האסדה בבודפשט – קלאגס, לאופר, קלאוזניצר – נודע דבר קשריו עם שירותי הריגול השונים; ומכיוון שרצו לפנות לבעלות-הברית כדי להשיג שלום נפרד (ייתכן שקנו את הצעתו שהוא ינסה ללכת בדרך זו), הם הסכימו לצאתו של גרוס עם ברנד, למרות שגרוס אמר להם מראש כי לברנד אין כל סיכוי להשיג משאיות מבעלות-הברית. קלאגס רצה שגרוס יפעל לפגישה בין אנשי אסדה גרמנים לאנשי צבא בריטים או אמריקנים בכירים בארץ נייטרלית, והסביר לו כי אחת הסיבות לשליחותו היא עקיפתו של משרד החוץ הגרמני בדרך זו.⁴¹ לפי עדותו של גרוס, קלאגס הוסיף ואמר לו כי עליו לפעול בקרב הציונים ואנשי הג'וינט ולהביאם לכך שישפיעו על העיתונות המערבית, ויעודדו אותה למערכת תעמולה שתברך על השינוי במדיניותה של גרמניה כלפי היהודים – נכונותה לשחרר יהודים תמורת כופר של אלפיים דולר לנפש. קלאגס גינה את התנהגותו של אייכמן ואמר שאנשי הגסטפו אינם אלא שוטרים שיהיו חייבים למלא פקודות, וכן שמטרתו העיקרית של האסדה היא להביא למשא ומתן של שלום עם המערב; אם השליחות לאיסטנבול תיכשל, על גרוס לנסות גם את נציגי הג'וינט בשווייץ או בפורטוגל.⁴²

יש כמה ביטויים נפרדים לסודיותה של שליחות ברנד-גרוס. קלאגס חזר והסביר לאנדריאס בייס כי הימלר היה מעוניין עד למאוד בשמירת חשאיותה של השליחות לאיסטנבול – ובמיוחד למנוע גילוייה בידי השלטונות ההונגריים. הדבר יזיק מאוד להימלר ולרייך השלישי אם ייודע לממשלת הונגריה שגרמניה מעוניינת בשלום נפרד עם המערב.⁴³ שיטותיו הרגילות של הימלר כללו הסתרת מידע מיריבים נאצים

41. Security Intelligence Middle East (SIME) – מנגנון הריגול הנגדי ובטחון הפנים של שירותי המודיעין הבריטיים במזרח התיכון, דו"ח מס' 3, 22 ביוני 1944, סודי ביותר, PRO, FO 371 42811, 01239, 37; ראה גם 'באואר, 'שליחותו של יואל ברנד', אצל מארוס (לעיל, הערה 4). לתיאור (שטחי במקצת) של מעלליו של בנדי גרוס בשירותם של גורמי הביון השונים שנסתייעו בו ושל פעילויותיו האחרות, ראה: B. Rubin, *Istanbul Intrigues*, New York 1989, pp. 190–192, 260–262, 279

42. דו"ח SIME הנ"ל, PRO, FO 371 42811, 01239, 38–41

43. בייס, עמ' 67, 76, 84. עם זאת, פרשנותו של בייס כי הימלר חשש שממשלת הונגריה תגלה להיטלר שהימלר קשר נגדו נראית חסרת שחר לחלוטין.

כמו וזנמאייר וריבנטרופ, ולפיכך היה על משרד החוץ להשיג מידע משלו על ברנד.⁴⁴

גרוס נתן לבריטים באיסטנבול להבין כי האס־אס עוקף את משרד החוץ בענייני מדיניות חוץ; קלאגס אמר לו, כביכול, שמשרד החוץ הגרמני כבר ניסה לנהל משא ומתן על שלום נפרד ונכשל. ואכן באמת התנהלה תחרות מתמדת בין כמה פקידים בשני הגופים על גישושי שלום שהופרחו בשטוקהולם ובמקומות אחרים, בחלקם כדי להניע סמכויות גבוהות יותר בגרמניה לכיוון זה.⁴⁵ זה היה מצב הדברים, שהיה מניח לריבנטרופ או להימלר לבקש קרדיט לעצמם אם היתה נוצרת הזדמנות לעשת שלום נפרד בתנאים נוחים; מן הצד האחר לא רצה איש משניהם לאמץ עניין שעלול היה להעלות את חמתו של היטלר; היה עדיף בבירור להניח לכפופים ליטול את הסיכון. זמן קצר אחרי צאתו של בנדי גרוס לאיסטנבול פנה ברוננו פטר קלייסט – איש עסקים שהיו לו קשרים הן עם ריבנטרופ והן עם האס־אס ואשר ביקר לעתים קרובות בשטוקהולם בשליחותם – באמצעות מתווכים לנציג הוועד האמריקני לפליטי המלחמה, אינור אולסן, וכן לאיש עסקים יהודי בשטוקהולם (הוועד לפליטי המלחמה – War Refugee Board (ARB) – הוקם בידי הנשיא רוזוולט בינואר 1944 במטרה מפורשת להציל יהודים ואחרים). לבסוף נועד קלייסט כמה פעמים עם אולסן. קלייסט הציע לסייע בשחרורם של אלפיים יהודים מלטווייה תמורת שני מיליון דולר, ולאחר מכן תמורת מחיר מוזל של שני מיליון קרונות שוודיות במטבע זר, בתנאי שגרמניה תקנה בהם סחורות, וביחוד תרופות, בשוודיה.⁴⁶ כאן היתה המטרה כפולה: רכש של מוצרים נחוצים, ומה שחשוב יותר – יזמה של משא ומתן עם פקיד רשמי אמריקני. למרות שקלייסט ייצג נומינלית את ריבנטרופ ואת משרד החוץ, הוא התעלם מאזהרותיו המפורשות של ריבנטרופ לשמור הכל בערוצי משרד החוץ הגרמני, ודיווח באורח שוטף לראש 'המשרד הראשי לבטחון הרייך' של האס־אס, ארנסט קלטנברונר. יתר על כן, הוא אמר לאיש ביניים בשטוקהולם כי הוא יביא את העסקה לפני

44. על שיטות הפעולה של הימלר ראה: R. Breitman, *The Architect of Genocide*, New York 1991, p. 73; ראה עוד וזנמאייר לריבנטרופ, 22 ביולי 1944, NA, RG 238, NG-2994, פורסם בברהם־תיעוד, עמ' 630.

45. גרוס הזכיר את משרד החוץ הגרמני בחקירתו בידי המודיעין הבריטי, וראה הערה 41 לעיל. כן ראה פרוטוקול חקירתו של קלייסט אחרי המלחמה, 27 באוקטובר 1945, NA, RG 226, entry 125, box 29, folder 407. המחקר המפורט ביותר על גישושי השלום הגרמניים-סובייטיים הוא ספרה של Ingeborg Fleischhauer, *Die Chance des Sonderfriedens: Deutsch-sowjetische Geheimgespräche, 1941-1945*, Berlin 1986. למרבה הצער נכשלה פלישהאואר בהבחנה הנדרשת בין מידע מוסמך לבלתי־מוסמך.

46. עיקר מברקו של אולסן מצוי בשדר של הסטייט־דיפרטמנט וה־WRB לשגריר הרימן ב־6 ביולי 1944, שפורסם אצל מנדלסון, 15, עמ' 188-189; ראה גם מזכר של גוסטה אַנגֶל מיום 7 ביולי 1944, שפורסם בידי סטיוון קובליק: S. Koblik, *The Stones Cry Out: Sweden's Response to the Persecution of the Jews, 1933-1945*, New York 1988, pp. 249-251 [להלן: קובליק]; ראה באואר, 'שליחותו של יואל ברנד', אצל מארוס (לעיל, הערה 4), עמ' 117, שנוהג כמונו: הוא רואה בשליחותו של קלייסט מעין השלמה או לגיטימציה לשליחותו של גרוס.

הימלר.⁴⁷ במלים אחרות, גם קלייסט גילם עבור הימלר ערוץ אפשרי לניהול משא ומתן עם המערב, שהוא העדיף אותו מטעמים גזעניים-אידיאולוגיים ומטעמים אישיים.⁴⁸

אחרי המלחמה טען קלייסט כי כוונתו של היטלר עצמו באותה העת היתה להשמיד את כל היהודים ואת 'אפיטרופסיהם' (דוגמת הורטי בשלב זה). הוא, קלייסט, יכול היה להשפיע במקצת אם היה מוסר ל'שלטונות' בגרמניה הנאצית הצהרה של איזור אולסן כי הנשיא רוזוולט רוצה בהצלת היהודים, ואם היה 'מנפח' את מעמדו של אולסן בממשל האמריקני.⁴⁹ לבד מהיטלר עצמו, הגורם היחיד שיכול היה לשנות את גורלם של היהודים היה הימלר.

ואולם קלייסט לא יכול היה להשיג דבר בשטוקהולם, ואילו גרוס נעצר בידי הבריטים. עתה נעשה המשא ומתן של בכר בבודפשט בהדרגה לערוץ חשוב. לבכר ניתנה הסמכות להתיר יציאתם של כמה יהודים; בעת ובעונה אחת היה עליו לעשות שימוש בקשריו עם ועד ההצלה היהודי בהונגריה כדי להגיע לנציגי היהדות העולמית, ולסייע להימלר להפריח גישושי שלום לעבר המערב. לפחות כך נראה היה שזו האסטרטגיה הבסיסית שאומצה; אך מאומה לא קרה כפי שתוכנן.

הרכבת הראשונה, ובה 1,684 יהודים – מהם שהועלו ברגע האחרון במהלך הפצצה אווירית – יצאה מבודפשט ב־1 ביולי, אך לא הגיעה לפורטוגל. במקום זאת היא הגיעה, ב־8 ביולי, ל'מחנה למועדפים' ליד מחנה הריכוז של ברגן-בלזן. ביס טוען כי הרכבת הוטתה ממסלולה בטעות, ואולם מתברר כי אייכמן החליט להחזיק ביושבי הרכבת ליד ברגן-בלזן משום שברנד טרם חזר מאיסטנבול כפי שהבטיח לעשות. לפי בכר, אייכמן הגדיר זאת אחרת, באָמרו כי הדרך לשווייץ ארוכה היא. בכר היה משוכנע כי אייכמן פעל בעקביות למנוע כל עסקה לשחרר יהודים, טענה שיש לה סימוכין בכמה ממסמכי הזמן ההוא.⁵⁰

קלאגס אמר לאנדריאס ביס כי אייכמן ראה במהלך זה הגנה על הימלר: שכן יהיה זה מסוכן פוליטית לשחרר יהודים בלא תמורה מתאימה. יתר על כן, קלאגס חקר אצל

47. רישומו של ולטר שְלֶנברג (ראש ריגול האס־דה בחו"ל), מיום 4 באוגוסט 1944, NA, RG 579/124 T-175/R 242; קלטנברונר להימלר, 9 באוקטובר 1944, NA, RG 242, T-175/R 579/133; קובליק, עמ' 249–251.

48. נטייתו של הימלר להסכם נפרד עם המערב הוזכרה מפי פליכס קָרסְטֶן (המעסה שלו וידידו הפיני) בשיחותיו עם איש עסקים אמריקני בשטוקהולם בשם אברהם היוֹאִיט. ל'קשר הימלר' של היואִיט, שתועד על־פי בקשתו של ראש סוכנות הביון המרכזית דאו, גנרל ויליאם דונובן, ראה NA, RG 226, entry 180, roll 28. ראה עוד ניתוח של אדוארד וייטיין (Waetjen) 'יודע הדבר, שכינוי הקוד שלו היה Gorter, בתחנת אוֹ-אס־אס ברן לאוֹ-אס־אס (מרכז סוכנות הביון) וושינגטון, 5 במארס 1944, NA, RG 226, entry 134, box 228.

49. חקירתו של קלייסט, ראה הערה 24 לעיל.

50. ביס, עמ' 113; עדותו של בכר מיום 6 בפברואר 1946, NA, RG 238, T-1139/R 32/812. לעניין המלצתו השלילית של אייכמן, שנשלחה להימלר, בעניין שחרור מספר קטן של יהודים כדי שיעלו לארץ־ישראל, ראה וונמאייר למשרד החוץ, 3 באוגוסט 1944, ומזכר הצינָגָר, 4 באוגוסט 1944, שפורסמו בברהם־תיעוד, עמ' 706–707, 774.

הימלר מה עמדתו, והלה גיבה את אייכמן.⁵¹ הוראתו של היטלר מדצמבר 1942 היתה לשחרר יהודים רק תמורת ממון רב במטבע זר, ואולם עלה בידי בכר לקבל עד כה מעט יחסית למען הרייך השלישי. אפילו היה בדעתו של הימלר לשחרר ללא תנאי קבוצה של יהודים הונגרים כדי לקדם משא ומתן עם הג'וינט, היה מעורר עליו את חמתו של היטלר. על כל פנים, הגרמנים במחנה שליד ברגן-בלזן התנהגו אל נוסעי הרכבת באדיבות ללא תקדים, וחילקו להם מוצרים יקרי המציאות כמו סיגריות, מרגרינה, ריבה ונקניק, מה שעולה בקנה אחד עם ההנחה כי הם נחשבו לקלף מיקוח חשוב.⁵²

באמצע יולי נמסר לקסטנר – והוא העביר את המסר הלאה לכמה גורמים יהודיים בחו"ל – כי הגרמנים עדיין מוכנים לשחרר את 1,684 נוסעי הרכבת, בתנאי שהסוכנות היהודית או הג'וינט ינהלו משא ומתן ישיר עם הנאצים. הם לא היו מעוניינים עוד – כך נאמר – בהסדרים כספיים טהורים, ובמיוחד רצו בפגישה עם נציג אמריקני. ואולם היו כוונותיו של הימלר כלפי המערב אשר היו – הרי רָכֶש סחורות הוא שהיה מכסה אותו כלפי היטלר, ולכן נשאר רכש זה חלק מהותי של כל מיקוח. ממשלות בריטניה וארצות-הברית, על כל פנים, אסרו במהרה על אורחיהן להשתתף בפגישות כאלה, ולפיכך דחה יוסף שוורץ, נציג הג'וינט בליסבון, פגישה שהוצעה לו, אם גם באי-רצון.⁵³

מנהיגים יהודים בבודפשט – וקסטנר בראשם – בכל זאת שכנעו את בכר ואת קלאגס כי עדיין נותרו ערוצים למשא ומתן, ונראה כי בכר שכנע את הימלר לעשות מחווה ולשחרר 500 מאנשי הרכבת לשווייץ.⁵⁴ רוזוול מקללנד, נציג הוועד לפליטי המלחמה, הציע את סאלי מאייר, נציג הג'וינט בשווייץ שהיה אורח שווייצרי ולא אורח של המערב, כנושא ונותן, כדי להרוויח זמן כלשהו מבלי שיצטרך להתחייב מאומה בענייני כספים וסחורות. מאייר קיבל בינתיים היתר ל-500 נוסעי הרכבת לבקש מקלט בארצו.⁵⁵

בואה של הרכבת לגבול השווייצרי ב-21 באוגוסט תואם עם תחילת המשא ומתן בין סאלי מאייר ומשלחת של ארבעה מבודפשט: קסטנר, בכר, אחד מאנשיו של בכר וכן וילהלם ביליץ, דירקטור במפעלי מנפרד וייס. הפגישה הראשונה נערכה על גשר בסנט-מרגרטן, סמוך לגבול האוסטרי-שווייצרי, שכן מאייר לא הצליח אפילו להשיג

51. ביס, עמ' 119.

52. ברהם, ב, עמ' 957.

53. הצנזורה המנדטורית בארץ-ישראל (Palestine Censorship), 18.8.1944 – סיכום של פגישת הוועד המייעץ של הג'וינט עם ד"ר שוורץ, 23 ביולי 1944, NA, RG 226, entry 245-211; עמ' 211-245; וכן ראה באואר, עמ' 411.

54. ברהם, ב, עמ' 957-959; ביס, עמ' 132-148. ביס טוען כי בכר נצטווה לבוא לברלין ולהיפגש עם הימלר בעניין זה בסוף יולי וחזר לבודפשט ב-2 באוגוסט. לוח פגישותיו של הימלר בתקופה זו אבד.

55. באואר, עמ' 413-414.

למשלחת רשיון כניסה שווייצרי. לא היתה זו הפגנה מרהיבה של כוחה הכל-יכול כביכול של היהדות הבינלאומית; הצד היהודי גילה בינתיים, לאכזבתו, שרק 318 יהודים הגיעו ברכבת, הרבה פחות מה-500 שבכר טען כי הימלר אישר את צאתם. דובר על כך שאייכמן הוא שהתערב בטענה שאין די מקומות, וספציפית אסר על צאתם של בני משפחת קסטנר או ברנד. מאייר, מצדו, לא היה מסביר פנים. הוא טען שהוא מדבר בשם גוף שווייצרי המסייע לפליטים ולא בשם הג'וינט, וסירב להיכנע ללחץ או לקבל הצעות בלתי-מוסריות, כמו מתן כופר נפש.⁵⁶

בצד הגרמני עלתה שוב יזמה מדהימה, דהיינו שוב הועלתה תכנית ברנד המקורית והורחבה. בכר אמר כי הנאצים ישחררו לא רק את כל יהודי הונגריה, אלא את כל מיליון היהודים לערך שבידיהם. בכר עדיין תבע עשרת אלפים משאיות וכן ציוד חקלאי ממוכן, בתמורה ליהודים שיותר להם לצאת לארצות-הברית בספינות שתבאנה את הסחורות. הוא לא הזכיר את העובדה כי בערך 450 אלף יהודים הונגרים נשלחו כבר לאשוויץ. סאלי מאייר השיב כי ממשלת ארצות-הברית תדחה קטיגורית את העסקה המוצעת; לבד מזה, הוא לא יוכל להיות שותף לעסקה שתתן בידי הגרמנים חומרי מלחמה נגד חיילי בעלות-הברית. כאשר השיב בכר כי קסטנר וחבריו הם שיזמו את רעיון המשאיות, ביקש מאייר זמן להתייעץ עם שולחיו,⁵⁷ דהיינו, עם נציג הוועד לפליטי המלחמה מקללנד, ולדווח לג'וינט.

במהלך הפגישה הותר למאייר לדבר עם קסטנר בארבע עיניים ולשמוע ממנו הערכה בדוקה של הדעות השונות בצד הנאצי. קסטנר טען כי קבוצה קיצונית של אנשי גסטפו רוצה לחסל את כל היהודים בכל מחיר, בתמיכתו של היטלר. הם לא יתירו יציאה, ויתעלמו מפניות או ממחאות דיפלומטיות. הכוונה היתה בייחוד לאייכמן. לעומתו היו כמה אנשי גסטפו (הכוונה היתה לקלאגס ולאסדה, אך אולי גם לאנשי אייכמן אוטו קרומאי ודיטר ויסליצני) שהיו חדלים מן ההשמדה, לו יכלו; וכן היתה סיעתו של הימלר עצמו, שבחרה בנתיב הביניים – היא הסכימה לשחרר יהודים בתמורה לנכסים של ערך, ואולם היה עליה להתמודד עם הקיצונים. מידע זה, שמאייר העביר למקללנד מהוועד לפליטי המלחמה והלה העבירו הלאה לווינגסטון, לא היה מדויק בכל פרטיו, אך קלע לעיקריו של המצב.⁵⁸

בכר, שנמנה עם הסיעה המתונה, ניסה לשוות לפגישה אופי מוצלח ככל שיכול, בדווחו להימלר כי בתחילה לא האמין הצד שכנגד ברצונם הטוב של הנאצים, ואולם בואה של קבוצת היהודים הראשונה בת 300 האנשים ועוד כמה הביאה אותו לראות את הדברים אחרת. בכר טען, אף באופטימיות גדולה מזו, כי הימנעותו של הצד שכנגד מלומר 'לא' פירושה הסכמה עקרונית, ואולם – כך דיווח עוד – הצד שכנגד

56. ברהם, ב, עמ' 960; ביס, עמ' 150-151; באואר, עמ' 414-415.

57. [לילנד] הריסון [ציר ארצות-הברית בשווייץ] לסטייט-דיפרטמנט [כערוץ למקללנד אל הוועד לפליטי המלחמה], 26 באוגוסט 1944, מסמכי WRB, קופסה 56, מעטפת 'יהודים בהונגריה', ספריית פרנקלין ד' רוזוולט; ברהם, ב, עמ' 960.

58. הריסון, כנ"ל, לסטייט-דיפרטמנט, שם. הרושם שהימלר ניסה ליצור היה של מי שמבקש סחורות בעלות ערך כאדם פרגמטי.

אינו יכול להסדיר אספקת משאיות אפילו רצה בכך בכל מאודו, ולכן על הימלר לשנות את הוראותיו ולבקש סחורות מועילות שתירכשנה במדינות נייטרליות. לבסוף אמר כי המשך הגירושים בכל צורה יביא כליה על כל שיתוף פעולה אפשרי. למחרת היום אישר הימלר לכאורה את המשך השיחות על-פי הקו שבכר המליץ עליו.⁵⁹ הסדרים ושיחות אלה הוסתרו אפילו ממשרד החוץ הגרמני, שגילה אותם לאחר מכן כאשר הגיעה הרכבת הראשונה לשווייץ. כאשר חקר בדבר, טען כלפיו 'המשרד הראשי לבטחון הרייך' כי יהודים אלה היו קשורים ברכש של חומרים הקשורים ללחימה למען הוואפן-אס-אס, וכי אין לצפות לשחרורים נוספים. ואולם משרד החוץ נמצא למד שהיה מדובר בעוד טרנספורטים מסוג זה. הפקיד הנוגע בדבר קבע אפוא שרק הימלר עצמו יוכל להבהיר את העניין.⁶⁰

עד כמה התייחס הימלר ברצינות לערוץ החדש-ישן הזה, ועד כמה היה מוכן לוותר כדי לנצלו? קסטנר טען לימים כי בכך הבטיח למעשה לעצור את מכונת ההשמדה. יהודה באואר הטיל ספק בדיוקו של קסטנר, ואף על פי כן הסכים כי הימלר הפסיק את הגירושים מבודפשט בליל 24 באוגוסט, מתוך ציפייה לתוצאות המשא ומתן של בכר. באואר כותב עוד כי לצורך זה הניח הימלר פקודה מאחוריו בצאתו, כאשר שמע על הבטחתו של מאייר להתייעץ עם שולחיו.⁶¹ תיאור זה מציג את הימלר כמי שתלה תקוות הרבה במהלך ההוא, ואולם בדיווחו של מקללנד לושינגטון ב-26 באוגוסט נאמר כי מאייר ביקש רק 'הפסקת נשימה' של עשרה ימים, ואילו בכר מצדו הבטיחו כי יעשה כל שיוכל כדי למנוע גירושים והמשך ההשמדה בזמן קצוב זה.⁶²

ואולם נראה כי היו סיבות אחרות להשעיה הפורמלית שהשעה הימלר את הגירושים בליל 24 באוגוסט. זמן-מה לפני כן הפסיק שר הפנים ההונגרי, על-פי הוראתו של אדמירל הורטי, אפילו את העמדת הפנים של שיתוף הפעולה עם מנגנון הגירוש של אדולף אייכמן. ממשלת הונגריה הודיעה לאייכמן כי יהודי בודפשט ירוכזו במחנות חדשים וגדולים בשליטתה מחוץ לעיר; הם לא יגורשו לגרמניה. מידע זה דיכא את אייכמן כל-כך, עד שהאמין כי נוכחותו בהונגריה מיותרת, וביקש החזרתו והחזרת אנשיו עמו. וזנמאייר דיווח על התפתחויות אלה למשרד החוץ ב-24 באוגוסט, והימלר היה כנראה מודע להן כאשר השעה את הגירושים פורמלית, בשעות הבוקר המוקדמות של 25 באוגוסט.⁶³ למעשה חדלו הגירושים יותר מחודש לפני כן, כתוצאה מהחלטותיהם של ההונגרים, ואולם בהוראתו מיום 25 באוגוסט הזהיר הימלר את

59. מברק של בכר להימלר, 25 באוגוסט 1944, ותשובת הימלר, 26 באוגוסט 1944, NA, RG 242, T-175/R 59/2574473; ביס, עמ' 153, טוען כי קסטנר וביליץ שכנעו את בכר לא לשגר דו"ח שלילי לחלוטין להימלר.

60. מזכר של וגנר, 10 בנובמבר 1944, פורסם בברהם-תיעוד, עמ' 808.

61. באואר, עמ' 415.

62. הריסון לסטייט-דיפרטמנט (לעיל, הערה 57).

63. וזנמאייר למשרד החוץ, 24 באוגוסט 1944, וכן וזנמאייר לריבנטרופ, 25 באוגוסט 1944, בברהם-תיעוד, עמ' 481-480.

אייכמן שלא יעקוף את ממשלת הונגריה, כפי שלמעשה עולל פעמיים במהלך יולי.⁶⁴

הימלר היה מודאג מאוד מן ההידרדרות הפתאומית במצבה הצבאי של גרמניה בדרום מזרח אירופה. לא זו בלבד שהצבא האדום כיתר 18 דיוויזיות גרמניות וכוחות רומניים במולדוויה ב־23 באוגוסט, אלא שבאותו הערב הודיע מלך רומניה כי ארצו החליפה את הסוסים והצטרפה לבעלות־הברית. הממשלה הרומנית החדשה איימה מיד לפעול נגד הכוחות הגרמניים בארצה וביטלה את החוזה משנת 1940, שהעניק חלק מטריטוריה לרומניה. זו היתה אפוא הכרזת מלחמה בפועל על גרמניה ועל הונגריה. כפי שתיאר זאת היסטוריון צבאי חשוב לאחר מכן, מעמדה של גרמניה בדרום מזרח אירופה התמוטט לנוכח המרד הרומני.⁶⁵ אסונות צבאיים ופוליטיים אלה השפיעו במישרין על הימלר.

ב־24 באוגוסט בשעות אחר הצהריים, על־פי הוראות הימלר, הפציץ חיל האוויר הגרמני הרביעי את ארמון המלוכה ואת בנייני הממשלה בבוקרשט, ולמחרת הכריזה רומניה פורמלית מלחמה על גרמניה. הימלר, שנעשה עתה גם למפקד העליון של קבוצת־הארמיות ויסלה ושל צבא העורף בגרמניה גופא, ניסה לשגר במהירות מפקד חדש וכמה חילות לאזור זיבנברגן ברומניה, לכבוש מעבר הרים ולעצור את התקדמותם של הכוחות הרומניים העוינים מעתה מתוך וולכיה (הוא רצה במפקד הבכיר של האס־אס ושל המשטרה, הילדברנדט, או ב־מפקד הברוטלי ביותר שהמפקד הבכיר של האס־אס ושל המשטרה וינקלמן יכול היה למצוא, שינהל את הקרב).⁶⁶ מכות קשות אלה הפכו את המשך שיתוף הפעולה עם הונגריה לחיוני לגרמניה. פירוש הדבר היה, בדיעבד, כי הימלר לא יכול היה להמרות את פיה של ממשלת הונגריה בעניין גירוש היהודים.

באותו יום שבו רומניה הכריזה מלחמה על גרמניה, מינה הורטי את הגנרל גזה לקטוש לראש הממשלה. האס־אס לחץ לממשלה חדשה, נאמנה יותר לגרמניה, ואולם לקטוש ייצג מגמה הפוכה.⁶⁷ הסתירות ביחסיה של הונגריה עם גרמניה נעשו ברורות יותר כאשר הכריז לקטוש ב־2 בספטמבר כי הונגריה תקיים את בריתה עם גרמניה, ואולם בעת ובעונה אחת אמר האדמירל הורטי למפקדי הו־נדרמריה ההונגרית כי פתרון הבעיה היהודית הזיק להונגריה עד למאוד. הבעיה היהודית תהיה עניין למשא ומתן על השלום, אמר הורטי, והוא לא יוכל לסבול עוד גירושים. כל המידע הזה הובא במהרה לידיעתו של הימלר, שלא יכול היה להיות מופתע כאשר הממשלה

64. ברהם, ב, עמ' 747–752.

65. ראה: E.F. Ziemke, *Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East*, Washington D.C. 1984, pp. 351–352; J. Keegan (ed.), *The Times Atlas of the Second World War*, New York 1989, p. 176

66. זימקה, עמ' 354–353; הימלר לווינקלמן, 25 באוגוסט 1944, NA, RG 242, T-175/R, 198/2737827.

67. הילברג, ב, עמ' 854–855.

ההונגרית ביקשה כשבועיים לאחר מכן 'יד חופשית' בקשר לשאלה היהודית.⁶⁸ בספטמבר היתה גרמניה שרויה בלחץ כבד להרפות את עניבת החנק של המלחמה הדו־חזיתית. המצב הצבאי הידרדר במהירות כזו שהימלר לא יכול היה לקוות לרשת את היטלר או לתפוס את השלטון לאחר מותו. ב־12 בספטמבר הציע הימלר להיטלר שורה של צעדים צבאיים כדי לחבל במתקפתו של האויב: לשגר טילי V-2 נגד מטרות ספציפיות במדויק, להשתמש בכוחות פיניים במסגרתה של דיוויזיית ואפן-אס־אס, ולגייס מתנדבים רומנים. ואולם הוא היה כטובע הנאחו בקש, והוא חייב היה לדעת זאת. בתנאים אלה הציע הימלר להיטלר, ככל הנראה לראשונה, לנהל משא ומתן על שלום נפרד. רישומיו לקראת פגישתו האישית עם היטלר אומרים '[עם] אנגליה או [עם] רוסיה', וסימונו החיובי אומר שהיטלר אישר את ההצעה. הימלר הציע שהפנייה אל הסובייטים תיעשה באמצעות היפנים.⁶⁹ הוא לא פירט איך הציע להגיע אל הבריטים או אל האמריקנים (באמצעות שחרור יהודים), ואולם הימלר האמין במיתוס של ההשפעה היהודית בושינגטון ובלונדון.

קבוצת בכר (ללא בכר) הוסיפה להיפגש עם סאלי מאייר בגבול השווייצרי במשך ספטמבר, ועתה דנו בכסף במקום במשאיות,⁷⁰ אלא שמעמדו של בכר עצמו נעשה עדין ביותר. הימלר זקוק היה נואשות לפריצה דיפלומטית, ואולם בכר השיג מעט מאוד ויתורים מן הצד שכנגד. הוא ביקש לשכנע את הימלר להציע יותר. בעדות לאחר המלחמה טען בכר שהוא נועד עם הימלר מתישהו בין אמצע ספטמבר לאמצע אוקטובר 1944, ושכנע אותו להפסיק את הגירושים כדי לנהל משא ומתן על 'הסכמים נוספים עם הג'וינט'. לפי עדות זו כתב הימלר שני מסמכים מקוריים של פקודה, האחת לראש 'המשרד הראשי לבטחון הרייך' והממונה הבכיר על אייכמן, ארנסט קלטנברונר, והשנייה לאוסוולד פוהל, ראש 'המשרד הראשי למשק ולמנהל' של האס־אס, שהיה ממונה על מחנות הריכוז וההשמדה עצמם. הוא מסר לבכר עותק פחם של הפקודה שכללה איסור על השמדת היהודים והוראה למתן טיפול לחלשים ולחולים. נראה כי בשלב זה הפקודה טרם הגיעה לקלטנברונר ולפוהל בצינורות הרגילים. בכר טען כי הראה אותה לאייכמן שהגיב ברוגזה, נתן אותה אישית לפוהל, והשאיר עותק לקלטנברונר, אצל מזכירו בברלין.

בעדות נפרדת טען בכר כי אייכמן התלונן על שפקודתו הכתובה של הימלר רוקנה את תפקידו מתוכן, אף כי הודה כי ידע על פקודה קודמת של הימלר - מיום 24 באוגוסט - לעצור את הגירושים. בסוף ספטמבר, לאחר ביקורו של בכר אצל הימלר,

68. שלנברג ל'משרד הראשי לבטחון הרייך', ל'רייספיהרר אס־אס' במפקדת השדה ולאחרים, ב־4 בספטמבר 1944, NA, RG 238, NG-5354, פורסם בברהם־תיעוד, עמ' 483; וכן ציר הונגריה בברלין לשר החוץ שלו, 22 בספטמבר 1944, NA, RG 238, NG-2604, מצוטט אצל הילברג, ב, עמ' 855.

69. רישום סדר היום של הימלר מדבר על פגישה עם היטלר ב־12 בספטמבר 1944, NA, RG 242, T-175/R 94/2615061-62

70. ברהם, ב, עמ' 960-961; באואר, עמ' 416-418.

וככל הנראה בתגובה לבקשה של ממשלת הונגריה, פוזרה יחידתו של אייכמן.⁷¹ עדותו של בכר עקבית בתוכנה ונראית תואמת באורח מתקבל על הדעת לשטף המאורעות, ואולם יש בה מידה גדולה של צידוק עצמי - כמו שהיתה בה תועלת מרובה לבכר ב־1946. לפיכך עלינו לשמור על מידה של ספקנות ביחס אליה ולבקש אחר ראיות נוספות. למרבה הצער לא שרד לוח הפגישות של הימלר לתקופה זו של ספטמבר-אוקטובר 1944, כך שאין אפשרות לוודא פגישה בין הימלר לבכר. אולם עדות נוספת ופגישות אחרות תומכות - אם גם אינן מאשרות כליל - את עדותו של בכר. שכן בכר האשים במישרין את קלטנברונר - ואת אייכמן - בחידוש 'הפתרון הסופי' בהונגריה באוקטובר 1944. במשפטו בנירנברג עומת קלטנברונר עם עדותו של בכר. ראש 'המשרד הראשי לבטחון הרייך' ניסה להתחמק, והצדיק את עצמו ואת היטלר. אולם לגבי הנקודה החשובה לנו כאן הוא אישר דווקא את עדותו של בכר: '... בספטמבר או באוקטובר 1944 נאלץ הימלר להוציא את ההוראה הזאת ... [להפסיק את הגירושים - ר"ב, ש"א] ועתה עלינו לברר מדוע הוציא הימלר פקודה כזאת בספטמבר או באוקטובר'.⁷² קלטנברונר לא הכחיש אפוא את דבר קיומה של הפקודה.

גם ראיות מן הצד היהודי תומכות בגרסת בכר. ב־26 בספטמבר הבריק סאלי מאייר לבודפשט כי הוא מוכן לפתוח חשבון לנאצים בבנק שווייצרי. מאייר לא קיבל את הסכמתם של מקללנד ושל הוועד לפליטי המלחמה תחילה, אולם הם הסכימו לבסוף לפתוח חשבון חסום כאות לרצונם במשא ומתן, בתקווה שמחווה זו תשכנע נאצים בעמדות מפתח להימנע מהמשך השחיטה. מאייר ידע היטב שוויינגטון לא תסכים לעולם להתיר תשלום של ממש לנאצים. אנדריאס ביס הביא את מברקו של מאייר לראש האס־דה קלאגס בו־ביום. לימים כתב שקלאגס ובכר לא רק שקיבלו את המברק באנחת רווחה, אפילו בעליצות, אלא הבטיחו לשלוח אותו מיד להימלר.⁷³ להימלר היתה עתה עדות נוספת על מצבה הנואש של גרמניה, אם אמנם נדרש לה. באותו יום עצמו קיבל וקרא תחינה ארוכה ונרגשת מבן טיפוחיו משכבר הימים, גנרל הוואפן-אס־אס גוטלוב בֶּרְגֶר, שקרא להסדר שלום במזרח. עצביו של חבר הקצינים נתרפטו עד תום; גרמניה לא תוכל עוד להמשיך במלחמה. הואיל והבולשוויזם היה כה חסר שחר - טען ברגר - הוא לא יימשך יותר מדור אחד או שניים: לפיכך כה חשוב הוא להדוף את המערב דווקא.⁷⁴

71. חקירת בכר ב־27 במארס 1946, פורסמה אצל מנדלסון, כרך 14: *Relief and Rescue of Jews from Nazi Oppression, 1943-1945*, New York 1982, pp. 203-206; עדותו של בכר מיום 6 בפברואר 1946, NA, RG 238, T-1139/R 32/810, NG-2972, על פירוקה של יחידת אייכמן פֵּיינָה (Feine) לוונמאייר, 29 בספטמבר 1944, NA, RG 238, NG-4895, מצוטט אצל הילברג, ב, עמ' 855.

72. עדות קלטנברונר, 12 באפריל 1946, *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, XI, Nuremberg 1947, p. 335

73. ברהם, ב, עמ' 961; באואר, עמ' 417; ביס, עמ' 174-175.

74. ברגר להימלר, נקרא בידי הימלר ב־27 בספטמבר 1944, NA, RG 242, T-175/R 138/2665822-29

ספק אם הימלר הסכים לעדיפות שהעניק ברגר לסובייטים, ואולם עתה הוא היה מוכן להמר על איזושהו שלום נפרד. והוא האמין שגרמניה תוכל להגיע אל המערב באמצעות היהודים. שכן היו אשר היו השקפותיו של היטלר על שלום נפרד – הוא לא היה סובל שימוש ביהודים כמתווכים או משחרר יהודים כדי לזכות ברצון טוב מבעלות-הברית.⁷⁵ הימלר חייב היה להוציא מן הצד שכנגד דבר-מה מועיל כמו סחורות או מטבע זר במשא ומתן שעל הגבול השווייצרי, גם כדי לגבות עצמו אצל היטלר.

בעקבות שיחת טלפון עם הימלר בערב 30 בספטמבר אמר קלאגס, כפי שסיפר אחר-כך לאנדריאס ביס, כי אושר הקץ ל'אקציות' במחנות ההשמדה. הוא ביקש לוודא שמידע זה יגיע למאייר ולאמריקנים בשווייץ.⁷⁶ הימלר רצה בוודאי לשפר את דימויו בעיני בעלות-הברית. אולם הרצח באושוויץ נמשך למרות שינוי הקו של הימלר. אולי דחה היטלר את רעיונותיו של הימלר, או – סביר יותר להניח – שהימלר עצמו חש בשיחה עם היטלר על ענייני הונגריה כי הפיהרר לא ילך בדרך זו.⁷⁷

באוקטובר ביקר קלייסט שוב בשטוקהולם ושוחח עם הלל שטורך מן הקונגרס היהודי העולמי. קלייסט הכריז כי עתה אין זה אפשרי לקנות את שחרורם של היהודים. זה לא כבר התקיימה פגישה בברלין בסוגיה היהודית, אמר קלייסט במעורפל, ונדונו כמה אופציות. האחת היתה מתן יחס טוב יותר ליהודים ובעת ובעונה אחת מאמצים להוכיח לתבל ומלואה כי מעולם לא התעללו בהם. התקווה היתה כי היהודים שיטפלו כראוי ושישרדו, לאחר המלחמה ישבחו אישים נאצים. האופציה השנייה היתה לרצוח את כולם, ואולם היא נדחתה. האופציה השלישית, שהיתה עדיין בעיון, היתה לעשות שימוש ביהודים כבני ערובה.⁷⁸

על כל פנים, הימלר חייב היה לחזור בו ממחויבותו ומפקודתו לבכר לעצור את 'הפתרון הסופי'. מאמציו לפתח עמדה מתונה יותר היו מוגבלים לקבוצות קטנות, נבחרות, של יהודים, לשגר כמה עובדים יהודים למחנות עבודת כפייה בביצוריה של פרוסיה המזרחית, ולהמשיך להשתמש ביהודים כבני

75. חקירת קלייסט, ראה הערה 24 לעיל; פליישאואר, עמ' 176, 194–195. שני המקורות מגלים התקפי זעם קודמים של היטלר בשל גישושי שלום שהיו כרוכים, לפי השמועה, כמתווכים יהודים.

76. על הימלר, קלאגס וביס ראה ביס, עמ' 178–179.

77. הימלר נפגש עם היטלר ב-26 וב-27 בספטמבר. הם אכן דנו במצב בהונגריה, שם עמדה גרמניה להפעיל כוח ולחטוף את בנו של הורטי כדי לכפות ממשל חדש בראשותו של מנהיג 'צלב החץ', סלאשי. ממשלת סלאשי חידשה את שיתוף הפעולה עם הנאצים ב'שאלה היהודית'. ואולם קשה להוכיח כי היטלר והימלר דנו בשאלה ההיא במסגרת שיחתם על הונגריה בסוף ספטמבר. ראה רישומי סדר היום של הימלר, NA, RG 242, T-175/R, 94/2615056–58.

78. ראה מברקו של הרשל ו' ג'ונסון (הציר האמריקני בשטוקהולם), 14 באוקטובר 1944, העוסק בקשר בין הלל שטורך לקלייסט ובמידע של קלייסט על הנעשה בברלין, NA, RG 200, box 29, folder 364.

ערובה לנסיגות מיקוח. בסוף אוקטובר, לאחר שחיילים גרמנים הקימו את ממשלת הבובות הפשיסטית של 'צלב החץ' בהונגריה, הוחל בגירושם ובהצעת יהודים, למעשה במצעדי מוות, מבודפשט לעבר גרמניה. 'הפתרון הסופי' נמשך לתוך 1945, גם כאשר היה צורך לפרק את מחנות ההשמדה כדי להרחיק עדות מרשיעה מידי הכוחות הסובייטיים המתקדמים.

יתר 1,366 היהודים ליד ברגן-בלזן נותרו בחיים על-פי הוראות הימלר (שניתנו לכאורה בתחילת אוקטובר) והגיעו לשווייץ ב-7 בדצמבר. זו היתה התפתחות בעלת משמעות, שכן הימלר החליט לקיים מעט יהודים בחיים מאחורי גבו של היטלר. ויתור זה היה חלק ממאמצייהם הנמשכים של בכר ושל הימלר להמשיך במשא ומתן ולהגיע למעצמות המערב באמצעות נציגים יהודים – תהליך שאין אנו יכולים לתארו כאן בפירוט – כמו, למשל, נסיונו של הימלר לנהל משא ומתן עם נציג הקונגרס היהודי העולמי בשוודיה. הותר אף משלוח שלישי של כ-1,200 יהודים מגטו טרזיינשטדט, שהגיע לשווייץ בינואר 1945. קבוצה זו שוחררה בין השאר הודות להתערבותו של ז'אן-מארי מווי, מי שהיה נשיא שווייצריה ופוליטיקאי ימני, שביקש מידידו הימלר מחווה של רצון טוב כלפיו. ואולם כאשר דווח בעיתונות על בואה של רכבת היהודים לשווייץ, נודע הדבר להיטלר והוא אסר במפגיע על כל שחרורים נוספים של יהודים.⁷⁹

היסטוריונים דגולים בני לאומים שונים טענו כי שתי מטרותיו הגדולות של היטלר במלחמת העולם השנייה היו כיבושים צבאיים בקנה מידה גדול לתועלתו של ה'גזע' ה'ארי' והשמדת העם היהודי.⁸⁰ למרות שעדיין קיים ויכוח רציני מתי היטלר ואחרים הכירו לראשונה בכך שמערכתם הצבאית תסתיים בתבוסה, גם היטלר לא יכול היה להתעלם כליל מן המציאות בסתיו 1944. אם לא יכול היה למנוע תבוסה מוחצת, עדיין היה נחוש בהחלטתו להשמיד את יריבו הגזעי העיקרי כליל ומייד. גישתו הגמישה יותר של הימלר עוררה וחיזקה ספקות ביחס לנאמנויותיו. מלומדים הרבה טענו כי הימלר פנה נגד היטלר סמוך ל-1944, אם לא קודם לכן.

79. על תאריך החלטתו של הימלר לשחרר את אנשי ברגן-בלזן הנותרים ראה בייס, עמ' 180. לגבי ההתפתחות הכללית לאחר מכן ראה ברהם, ב, עמ' 963; באואר, עמ' 422-434 ובמיוחד עמ' 430; קובליק, עמ' 127, 132, עדות בכר, חקירתו ביום 7 ביולי 1947 (במנדלסון, 14, עמ' 69), וחקירתו ביום 22 ביולי 1948, NA, RG 238, M-1019/R, 5/758-79, מאשרים דבר התערבותו של היטלר למנוע שחרורים נוספים של יהודים.

80. ראה: E. Jäckel, *Hitler's Weltanschauung: A Blueprint for Power*, Middeltown 1972, pp. 106-107; J. Thies, *Architect der Weltherrschaft Die 'Endziele' Hitlers*, Düsseldorf 1976, p. 61; G.L. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany, 1: Diplomatic Revolution in Europe, 1933-36*, Chicago 1970, pp. 2-22; S. Haffner, *The Meaning of Hitler*, New York 1979, pp. 79-80, 90, 126; L. Yahil, *The Holocaust*, esp. p. 127. בין הגרסאות האחרונות ראה: I. Kershaw, *Hitler*, London 1991, pp. 18-19; A. Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, New York 1992, pp. 760-761, 764-765

נסיונותיו ללכת לשלום נפרד נתפסו כראיה לספקותיו בניצחון וכשינוי במידת נאמנותו או כחוסר נאמנות להיטלר.⁸¹ הניתוח שלעיל מלמד כי עד סוף 1944 היה הימלר מסוגל בהחלט לבדוק אפשרויות רגישות באורח דיפלומטי בחשאיות ובאורח עצמאי. ואולם הימלר המשיך הן במלחמה והן ב'פתרון הסופי', ולבסוף שאל להכרעתו של היטלר הן בעניינים כבדי משקל והן בעניינים פחותי ערך. יזמותיו היו כנראה מכוונות להניע את היטלר לאמץ קו ריאליסטי יותר, ולא כדי להדיחו.

נראה כי שינוי של ממש בעמדתו של הימלר חל בסוף אוגוסט 1944. דאגותיו לנוכח התמוסה הפוליטית והצבאית במזרח גרמו לו להעלות בפני הפיהרר במישרין הצעות אפיקורסיות מבחינה אידיאולוגית. היטלר נטה יותר לקבל שלום נפרד מאשר להפסיק או אפילו להקפיא את 'הפתרון הסופי'. ואולם שלום נפרד היה מחוץ להישג היד בעת ההיא, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה צבאית. 'הפתרון הסופי' נמשך. הימלר, לעומת זאת, השתכנע יותר ויותר כי יש הכרח לעצור את 'הפתרון הסופי' ולשפר את דימויו שלו בעיני המערב, והבדלי הדעות האלה הפכו לפער שגדל והלך בין שני המנהיגים הנאצים.

בתחילת 1945 הורה הימלר על מחוות נוספות של הצלת יהודים ועשה מאמצים בלתי-מוצלחים נוספים לנהל משא ומתן עם המערב.⁸² לבסוף, בשהותו בעיר ליבק ב-23 באפריל 1945, הציע בייאושו לרוזן פולקה ברנדוט כי יתאם כניעה גרמנית למערב לבדו. בצפותו למותו של היטלר בתוך ימים, ניסה הימלר להשתלט במקומו ולגרום למתקפה גרמנית-מערבית משותפת נגד המזרח. הידיעות על בגידתו הגלויה של הימלר לא רק שגרמו להיטלר התקף של חמת זעם, אלא אולי סייעו לו להחליט על התאבדותו שלו.

ההיסטוריון אלק בולוק טען לא מכבר כי רעיון הפיכתה של אירופה ל'יודנריין' צמח במוחה של אותה פרייה.⁸³ אולם דבקותו במחויבות ל'פתרון הסופי', עד הרגע שבו כתב את צוואתו, היא הוכחה לכך שאף אדם זולתו לא היה מסוגל להפסיק או לצמצם את טבח היהודים שבשלטון הרייך השלישי.

81. ראה בין האחרים: H. Höhne, *The Order of Death's Head*, New York 1971, pp. 584–596; P. Padfield, *Himmler: Reichsführer SS*, New York 1991, pp. 421–425, 545; B. Rubin, *Istanbul Intrigues*, p. 260 489–491, 545; ביס, עמ' 83–84; הדרי, צומת קושטא.

82. ראה באואר, עמ' 422–434, שמבליט את המשא ומתן בשווייץ; קובליק, עמ' 121–140, 271–293, פרסם חומר חדש על המגעים בשוודיה. חקירתו של ולטר שלנברג בידי האמריקנים, ששחררה זה לא מכבר למחקר, היא מקור טוב הרבה יותר מזכרונותיו של הלה: W. Schellenberg, *Hitler's Secret Service*, New York 1971; ראה בייחוד NA, RG 226, entry 125, box 2, folder 21. הן קובליק והן שלנברג מחזקים כאן את הדעה כי הימלר פרש מעל היטלר לא לפני 1945.

83. בולוק (לעיל, הערה 80), עמ' 766–889.